

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

VÜSALƏ TAHİROVA

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ
MƏKAN VƏ ZAMAN BİLDİRƏN
FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏR**

**“Elm və təhsil”
Bakı - 2018**

Elmi redaktorlar: Sənubər Abdullayeva
filologiya üzrə elmlər doktoru, rofessor

Fikrət Əlizadə
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəyçilər: Nadir Məmmədli
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Qətibə Mahmudova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məftunə Vəliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Vüsalə İlham qızı Tahirova.

Azərbaycan dilində məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələr.

Bakı: Elm və Təhsil. 2018, 144 səh.

Kitabda Azərbaycan dilində məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələrin məkan və ya zaman bildirən leksik vahidə ekvivalent olaraq işlənməsi, həmin nüvə sözün ətrafında birləşərək əmələ gətirdikləri leksik-semantik qruplar, onların semantik, qrammatik, üslubi-ekspressiv xüsusiyyətləri təhlil edilir, məkan və zaman bildirən frazeoloji vahidlərin sahə strukturunun modeli təqdim edilir.

ISBN 978-9952-8176-1-7

©Vüsalə Tahirova, 2018

M Ü N D Ə R İ C A T

MÜƏLLİMİNDƏN XEYİR-DUA	5
GİRİŞ	8
I FƏSİL. MƏKAN BİLDİRƏN FRAZEOLoji	
BİRLƏŞMƏLƏR.....	13
1.1. Məkan anlayışı və onun dildə ifadə vasitələri	13
1.1.1. Məkan anlayışının morfoloji yolla ifadəsi.....	15
1.1.2. Məkan anlayışının sintaktik yolla ifadəsi	18
1.1.3. Məkan anlayışının leksik yolla ifadəsi	22
1.2. Məkan bildirən frazeoloji birləşmələrin leksik- semantik xüsusiyyətləri.....	25
1.3. Məkan bildirən frazeoloji birləşmələrin qrammatik xüsusiyyətləri.....	44
II FƏSİL. ZAMAN BİLDİRƏN FRAZEOLoji	
BİRLƏŞMƏLƏR.....	56
2.1. Zaman anlayışı və onun dildə ifadə vasitələri	56
2.2. Zaman bildirən frazeoloji birləşmələrin leksik- semantik xüsusiyyətləri.....	63
2.3. Zaman bildirən frazeoloji birləşmələrin qrammatik xüsusiyyətləri.....	87
III FƏSİL. MƏKAN VƏ ZAMAN BİLDİRƏN FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	103
3.1. Frazeoloji birləşmələrin üslubi-ekspressiv meyar əsasında bölgüsü	103
3.2. Məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələrin üslubi-ekspressiv xüsusiyyətləri	115

3.2.1. Məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələrin bədi üslubda işlənməsi	116
3.2.2. Məkan və zaman bildirən frazeologizmlərin publisistik üslubda işlənməsi	126
3.2.3. Məkan və zaman bildirən frazeologizmlərin məişət üslubunda işlənməsi	130
NƏTİCƏ.....	134
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	139

MÜƏLLİMİNDƏN XEYİR-DUA

2009-cu ildə orta məktəbi əla qiymətlərlə bitirmiş Vüsalə İlham qızı Tahirova elə həmin ildə də tələbə adını qazanmış, Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun filologiya fakültəsini, ardınca eyni ixtisas üzrə Bakı Dövlət Universitetinin magistraturasını fərqlənmə diplomları ilə bitirmişdir. Təhsil illərində tələbə elmi cəmiyyətinin təşkil etdiyi konfranslarda məruzələri, hələ o vaxtlar müxtəlif məcmuələrdə çap olunmuş məqalə və tezisləri yaddaşımdadır.

Oxuculara təqdim olunan bu kitab Vüsalə Tahirovanın tələbə elmi cəmiyyətinin üzvü olduğu illərdən başlayaraq apardığı araşdırmaların nəticəsi olub, 2016-cı ildə müdafiə etdiyi magistr dissertasiyası əsasında hazırlanmışdır. Vüsalə Tahirova araşdırmalara maraqlı və mürəkkəb bir mövzunun tədqiqindən başlamışdır. Azərbaycan dili frazeologiyasının tədqiqinə həsr olunmuş bir sıra əsərlər olsa da, zaman və məkan mənalı frazeoloji vahidlər bu vaxta qədər xüsusi tədqiqat mövzusu kimi araşdırılmayıb.

Dünyanın hər bir hadisəsi dildə ilk növbədə söz şəklində öz ifadəsini tapır. Hər bir xalqın dünyanı dərk etməsində, gerçəklik haqqındakı təsəvvürlə-

rinin ifadəsində dilin frazeoloji tərkibi xüsusi rola malikdir. Xalqın tarixi inkişafı, onun əmək və həyat təcrübəsi, insanlar arasındakı ictimai münasibətlər, məişət, mənəviyyəti, adət və ənənələr, cəmiyyətin özünəməxsus həyat tərzini, şəraiti dilin obrazlı ifadə vasitələrindən sayılan frazeologizmlərin milli özəlliklərində öz izlərini saxlayır. Bu səbəbdən frazeologizmlər milli-mədəni informasiyanı qoruyan, mühafizə edən dil vahidləri kimi diqqəti daha çox cəlb edir. Frazeologizmlər xalqın ətraf aləm haqqında, onun gerçəklik formaları olan məkan və zaman təsəvvürlərinin ifadəsində də mühüm rol oynayır.

Filosofların qeyd etdiyi kimi, hər bir hadisə yalnız müəyyən məkan və zaman daxilində cərəyan edir. Ona görə də məkan və zaman konseptlərinin hər bir dildə ifadəsi həm leksik, həm morfoloji, həm də sintaktik vasitələri əhatə edir. Odur ki bu yığcam əsərdə müəllif zaman və məkan məzmunlu frazeoloji vahidləri dilin bütün əsas səviyyələrində əhatə etməklə maraqlı bir əsər ortaya çıxarmışdır.

Azərbaycan dilində məkan və zaman bildirən frazeoloji vahidləri araşdırarkən gənc tədqiqatçı məkanı və ya zamanı adlandıran hər hansı leksik vahidə, sözə ekvivalent olan, nüvə sözün ətrafında birləşərək leksik-semantik qruplar əmələ gətirən frazeoloji vahidlərin semantik, qrammatik, üslubi-ekspressiv xüsusiyyətlərinin təhlilini verməyə,

məkan və zaman bildirən frazeoloji vahidlərin sahə struktur modelini yaratmağa çalışmışdır.

Kitab materiala yanaşma və tədqiqat üsulu baxımından elmi mühitdə diqqəti özünə cəlb edəcəkdir. Fikrimizcə, müəllifin bu ilk cəhdi uğurlu sayıla bilər, çünki o, tapdanmış yolla getməmiş, özünü daha çətin sahədə sınağa üstünlük verərək axtarıqlarını frazeologiya kimi mürəkkəb sahədən başlamışdır.

Əsər praktik cəhətdən də əhəmiyyətlidir. Buradakı araşdırmalardan Azərbaycan dilinin tədrisində, frazeologiyaya dair kurs və seminar məşğələlərində bir mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Güman edirik ki, ilk sözünü bu kitab vasitəsilə elmi ictimaiyyətə müvəffəqiyyətlə çatdıran bilən istedadlı tələbəmiz bundan sonra da araşdırmalarını davam etdirəcək. Bu yolda ona uğurlar və xoşbəxt gələcək arzulayırıq.

Qəzənfər KAZIMOV

Əməkdar elm xadimi,
filologiya elmləri doktoru, professor
22.07.2018

GİRİŞ

Frazeoloji birləşmələr tarixin dərinliklərindən gələrək öz milli dəyərləri ilə mənsub olduğu xalqın həyatında, dilində yaşamış, daim zənginləşmiş, yenilənmiş, dilin milli keyfiyyətlərini qoruyaraq sabitləşmiş, xalqın məişətini, etnoqrafiyasını, mədəniyyətini özündə əks etdirmişdir. Frazeoloji birləşmələr dünyagörüşün ifadəçisi kimi xalqın yaradıcı məhsuludur.

Dilin frazeoloji tərkibi dilçilik tədqiqatlarının obyektinə kimi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Frazеologiyanın tədqiq tarixi dilçiliyin digər sahələrinə nisbətən gənc olsa da, bu sahədə saysız-hesabsız tədqiqat əsərlərinə rast gəlmək olar. Bu sahənin banisi dilçilikdə üslubiyyatın da əsasını qoyan fransız dilçisi Şarl Balli hesab olunur. 1905-ci ildə Cenevrədə nəşr olunmuş “Precis de stylistique” kitabında Ş.Balli frazeoloji birləşmələri sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirmişdir.

Dilçilik tarixində frazeologiyanın leksikologiya çərçivəsindən çıxıb tam müstəqil şöbə kimi formalaşmasında V.V.Vinoqradovun xidmətləri böyükdür. Onun ötən əsrin 40-cı illərinin sonunda çap olunmuş əsərlərində rus dilinin frazeologiyası elmi aspektdə şərh edilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın tədqiqinə XX əsrin ikinci yarısından başlanılmışdır. 1954-cü ildə görkəmli Azərbaycan dilçisi Muxtar Hüseynzadə ilk dəfə frazeologizmləri tədqiqata cəlb etmişdir¹. Muxtar Hüseynzadənin bu əsəri frazeologiyaya dair araşdırmalara böyük təkan verdi. Azərbaycan dilinin leksikologiyası sahəsində tanınmış dilçi-alim Səlim Cəfərov öz tədqiqatlarında dilçiliyimizdə ilk dəfə olaraq frazeoloji birləşmələrin təsnifini vermişdir².

Bundan sonra Afad Qurbanovun³, Həsərət Həsənovun⁴, Hüseyn Bayramovun⁵ tədqiqatları işıq üzünə görünür.

Artıq çağdaş dövrdə Azərbaycan dilinin zəngin frazeoloji fondu müxtəlif aspektdən istər qohum dillər, istərsə də qeyri-qohum dillərlə müqayisəli şəkildə təfərrüatlı şəkildə araşdırılır. Frazeoloji vahidlərlə bağlı saysız-hesabsız tədqiqat əsərlərinin meydana gəlməsinə baxmayaraq frazeoloji birləşmələrin dildə yeri,

¹Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1954.

²Cəfərov S. Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1956; Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, 1982.

³Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, 1963.

⁴Həsənov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Metodik göstəriş. Bakı, 1979.

⁵Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978.

frazeologiyanın həcmninə və sərhədlərinin müəyyən-
ləşdirilməsi, söz və cümlə səciyyəli sabit birləşmələ-
rin frazeologizm hesab edilib-edilməməsi və s.
məsələlər problem olaraq qalmaqda davam edir.
Dilin frazeologiyasında mənacə məkan və zaman
sözlərinə ekvivalent olan frazeoloji vahidlərin leksik-
semantik, qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərinin araş-
dırılması da mühümdür. Azərbaycan dilində məkan
və zaman bildirən frazeoloji vahidlərin seçilib təhlilə
cəlb edilməsi, digər frazeologizmlərdən fərqlərinin
aşkara çıxarılması məsələsi aktualıq kəsb edir.

Araşdırmada Azərbaycan dilində məkan və za-
man bildirən frazeoloji birləşmələr tədqiqatə cəlb
edilmişdir.

Azərbaycan dilində məkan və zaman bildirən
frazeoloji birləşmələrin ümumi bir sözə (hər hansı
məkanı və ya zamanı adlandıran leksik vahidə) ekvi-
valent olaraq, həmin nüvə sözün ətrafında birləşərək
əmələ gətirdikləri leksik-semantik qruplar, bu qrup-
lar arasındakı kəsişmə nöqtələri, antonimliyi, onların
semantik, qrammatik, üslubi-ekspressiv xüsusi-
yətlərinin təhlili, məkan və zaman bildirən frazeoloji
vahidlərinin sahə strukturunun modelini yaradılma-
sı bu araşdırmanın əsas məqsədini təşkil edir.

Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı məsələlərin
həllinə səy göstərilmişdir:

- Azərbaycan dilinin frazeoloji tərkibini sistemli şəkildə araşdırmaqla məkan və zaman məzmunlu frazeoloji vahidləri toplayıb üzə çıxarmaq;

- Frazeosemantik məkan və frazeosemantik zaman sahələrinin struktur modelini yaratmaq;

- Semantik sahəni yaradan məkan və zaman bildirən frazeologizmləri leksik-semantik qruplar üzrə ayırmaq;

- Frazeosemantik məkan və frazeosemantik zaman sahələrini təşkil edən leksik-semantik qrupların kəsişmə nöqtələrini və aralarındakı antonimlik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

- Məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələrin qrammatik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq;

- Məkan və zaman məzmunlu frazeoloji vahidlərin üslubi-ekspressiv xüsusiyyətlərini tədqiq etmək.

Araşdırılan materialın özünəməxsusluğu və tədqiqatın məqsədi nəzərə alınaraq linqvistik təsvir metodu, müqayisə metodu, semantik sahə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işində Azərbaycan və rus dillərində olan elmi-nəzəri ədəbiyyat, frazeoloji və izahlı lüğətlər, bədii ədəbiyyat nümunələrindən və internet resurslarından istifadə olunmuşdur.

Bu tədqiqatda dildə məkan və zaman anlayışının frazeoloji səviyyədə ifadəsi ətraflı şəkildə öyrənilmişdir. Azərbaycan dilinin frazeoloji fondunda məkan və zaman bildirən frazeoloji vahidlər qeydə

alınmaqla semantik sahələr üzrə təsvir olunmuş, qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmışdır.

Düşünürük ki, tədqiqat işində əldə olunan nəticələr gələcəkdə frazeoloji vahidlərin digər növlərinin də leksik-semantik qruplara ayrılaraq öyrənilməsi prosesində faydalı ola bilər. Tədqiqatın materiallarından Azərbaycan dilinin frazeoloji lüğətinin hazırlanmasında, frazeologiyanın tədrisində istifadə oluna bilər.

I FƏSİL

MƏKAN BİLDİRƏN FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏR

1.1. Məkan anlayışı və onun dildə ifadə vasitələri

Materiyanın varlıq formalarından olan məkanın universal kateqoriya kimi özünəməxsus yeri vardır. Zamanla bərabər məkan da həmişə müxtəlif elm sahələrinin mütəxəssislərinin, o cümlədən filosof və dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir.

Məkan haqqında fəlsəfi anlayışda maddi cisimlərin yer tutumuna malik olmaq, müəyyən yer tutmaq və dünyanın başqa əşyaları arasında xüsusi surətdə yerləşmək kimi ən ümumi xassələri əks etdirilir.

Dünyadakı bütün canlı və cansız obyektləri məkan-zaman göstəricilərinə malikdir. Məkan və zaman maddi obyektlərin əlaqələrini ifadə edən formalarlardır. Onlar ümumi və obyektiv xarakter daşıyır.

Bu o deməkdir ki, dünyada məkan və zamandan kənarında heç nə mövcud deyildir. Məkan və zaman hər cür varlığın əsas formalarıdır⁶.

⁶ Hacıyev Z.C. Fəlsəfə (Ali məktəblər üçün dərslik), Bakı: "Turan evi" nəşriyyatı, 2012, s. 134.

Bizi əhatə edən aləmdəki obyekt və predmetlərin hər biri başqa obyekt və ya predmetlərin içərisində, arasında, bu və ya başqa yerdədir, bəzilərinə yaxındır, bəzilərinə uzaqdır, bəzilərindən sağda və ya solda, bəzilərindən yuxarıda və ya aşağıdadır. Başqa sözlə, gerçəklikdəki obyekt və predmetlər məkan daxilində mövcuddur. Məkan hərəkətdə olan materiyanın mövcudluğunun obyektiv real formasıdır. Məkan anlayışı obyekt və predmetlərin yanaşı mövcudluğunu, bir-birindən aralı olmasını, onların bir-birinə nisbətən yerləşməsini ifadə edir.

Fəlsəfədə məkana belə tərif verilir: "Məkan dedikdə obyektlərin yer tutumu, bir-birilə yanaşı mövcudluğu, onlar arasındakı məsafə başa düşülür."⁷

Məkan, yer, fəza, boşluq sahə zamanla yanaşı materiyanın mövcudluq formalarından biri olmaqla dünya xalqlarının təsəvvürlərinin formalaşmasında böyük rol oynayır. İnsanlar "məkan" anlayışının köməyi ilə dünyanın ölçülərini xarakterizə edirlər. Zaman anlayışı kimi məkan anlayışı da dildə öz əksini tapır. Çünki məlumdur ki, dünyanın hər bir fraqmenti söz şəklində dildə öz ifadəsini tapmaqdadır. Azərbaycan dilində yer məzmununu, məkan anlayışını ifadə etmək üçün leksik, morfoloji və sintaktik vasitələr mövcuddur. Məkan anlayışını

⁷ Hacıyev Z.C. Fəlsəfə (Ali məktəblər üçün dərslik), Bakı: "Turan evi" nəşriyyatı, 2012, s. 134.

ifadə edən bütün üsul və vasitələrin yekunu dildə məkan sahəsini yaradır. Yəni dildə məkan anlayışının ifadəsinə xidmət edən vasitələri məkan makrosahəsi kimi götürsək, bu makrosahənin aşağıdakı mikrosahələrdən təşkil olunduğunu görmək mümkündür.

1. Leksik yolla ifadə olunan məkan mikrosahəsi;
2. Morfoloji yolla ifadə olunan məkan mikrosahəsi;
3. Sintaktik yolla ifadə olunan məkan mikrosahəsi.

1.1.1. Məkan anlayışının morfoloji yolla ifadəsi

Dildə məkan, məkan məzmununu morfoloji üsulla yaradan vasitələrə aşağıdakılar daxildir:

İsmin bəzi hallarının morfoloji əlamətləri. Məlumdur ki, ismin hal kateqoriyası qrammatik semantikasına əsasən iki qrupa ayrılır:

- a) Qrammatik hallar – adlıq, yiyəlik, təsirlik;
- b) Məkani-qrammatik hallar – yönlük, yerlik və çıxışlıq.

Yönlük hal. Tədqiqatçılar yönlük halı “məkani hallar”a aid edir⁸. Doğrudan da, ismin bir halı kimi, bu halın mənasında məkan anlayışı qüvvətlidir, lakin onda qrammatik obyekt çaları da var. Feilin xü-

⁸ Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə, Bakı, 2000, s. 156.

susiyətlərindən, yönlük halda olan sözün lüğəvi mənasından asılı olaraq, bu mənaların nisbəti dəyişə bilər⁹.

İsmi yönlük halı hərəkətin yönəldiyi şəxsi, əşyanı, hərəkətin istiqamətini, çatacağı son nöqtəni, zaman və məkan hüdudunu bildirir¹⁰. Söz kökünə *-a, -ə* şəkilçisi (saitlə bitən sözlərdə *y* bitişdiricisi ilə) artırılmaqla düzəlir. Məsələn:

Ətraf kəndlərdən mal alanlar, mal satanlar hamısı bu *meydançaya* cəm oldular. (Ə.Haqqverdiyev) Lap gecə yarısı da *Hacının evinə* getsən, onun quzu bozartması, ərik qaysavası dərhal hazırdır. (İ.Əfəndiyev)

Bu nümunələrdə yönlük hal şəkilçisi qəbul etmiş söz və söz birləşməsi məkan məzmununa malikdir. Nümunədəki söz və söz birləşmələrini idarə edən feillər dinamik olduğuna görə hərəkətin icrası üçün məkan tələb edirlər. Onun üçün də bu halda idarə olunan sözlər və söz birləşmələri məkan bildirir və hara? sualına cavab olur. Y.Seyidov yönlük halda olan sözün nə zaman məkan anlayışı ifadə etməsi haqqında yazır ki, "əgər bu halda (*yönlük halda*) olan isim lüğəvi mənasına görə məkan bildirirsə və onun aid olduğu təsirsiz hərəkət feilidirsə,

⁹ Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası (Morfologiya), Bakı: Bakı Universiteti, 2011, s. 254.

¹⁰ Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya), Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 69.

yönlük hal tam məkan mənalı hal kimi çıxış edir: kəndə getmək, dağlara qalxmaq, evə gəlmək.”¹¹

Yerlik hal. İsmi yerlik halında olan sözlər və birləşmələr işin, hərəkətin icra olunduğu yeri, əşyanın tutduğu sahəni, müəyyən bir xüsusiyyətin yerləşdiyi əşyanı, obyektı bildirir¹². Azərbaycan dilində yerlik halın morfoloji əlaməti *-da, -də* şəkilçisidir. Yerlik hal şəkilçisi adından məlumdur ki, məkan bildirir. Yerlik halda leksik mənasına əsasən məkan bildirən isimlər işləyəndə həmin sözlərin leksik mənası ilə qrammatik mənası üst-üstə düşür və yerlik halın məkan anlayışı ifadə etməsi daha dolğun şəkildə özünü göstərir. Məsələn:

Əvvəl dediyim kimi, Kürdoba'nın şura sədri *aranda* qalmışdı. (İ.Əfəndiyev), Nökərlər *bağda* ocaq qalayıb təlaşla üfləyir, gözlərinin yaşını cırıq arxalıkları ilə silirdilər. (Y.V.Çəmənəminli)

Nümunələrdən göründüyü kimi, yerlik hal, yönlük və çıxışlıq hallardakı mütəhərriklərdən məhrumdur, donuq, statik haldır.

Çıxışlıq hal. İsmi çıxışlıq halı da məkan mənası ifadə edir. İsmi çıxışlıq halı iş, hal, hərəkət və hadisənin çıxış, başlanğıc nöqtəsini bildirir, subyek-

¹¹Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası (Morfolojiya), Bakı: Bakı Universiteti, 2011, s. 254.

¹²Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili (Morfolojiya), Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 79.

tin hər hansı bir obyektədən uzaqlaşdığını göstərir¹³. Söz kökünə *-dan, -dən* şəkilçisi artırılmaqla düzəlir.

Nəhayət, *uzaqdan* itlərin hürüşməsi eşidildi. *Heç yerdən* işıq gəlmirdi. (İ.Əfəndiyev). Çoban Ərşad bunu deyib, *damdan* çıxdı. (İ.Əfəndiyev)

Nümunələrdən görüldüyü kimi, ismin çıxışlıq halında olan sözlər və birləşmələr hərəkətin məkanını bildirir. Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, başqa nitq hissələrinə aid olan sözlər hallandıqda məkan semantikasına malik olmadıqlarına görə yönlük, yerlik və çıxışlıq hal şəkilçiləri qəbul etsələr belə məkan mənası verə bilmirlər. Yalnız *ora, bura* və *hərəvəzlilikəri, yer zərfləri* məkan anlamlı olduğu üçün bütün halların, xüsusən məkani-qrammatik halların morfoloji əlamətini qəbul edib məkan mənasını saxlayırlar: *bura, buranın, buraya, buranı, burada, burada; aşağı, aşağının, aşağıya, aşağını, aşağıda, aşağıdan*.

1.1.2. Məkan anlayışının sintaktik yolla ifadəsi

Azərbaycan dilində yer, məkan anlayışı sintaktik səviyyədə müxtəlif səciyyəli sintaktik konstruksiyalar vasitəsilə reallaşır. Bura söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlələr (təktərkibli cümlə, yer budaq cümləsi) aiddir.

¹³ Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya), Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 82.

Qrammatikaya aid bəzi əsərlərdə Azərbaycan dilində əsas tərəfin ifadə vasitələrinə görə dilimizdəki söz birləşmələrini üç böyük qrupa bölürlər:

- a) Əsas tərəfi adlardan ibarət olan ismi birləşmələr;
- b) Əsas tərəfi feillərlə ifadə olunan feli birləşmələr;
- c) Əsas tərəfi zərflərlə ifadə olunan zərf birləşmələri.

1. İsmi birləşmələrin müxtəlif növləri vasitəsilə məkan məzmunu ifadə olunur.

Yanaşma əlaqəli ismi birləşmələr:

1) *O, bu* əvəzliliklər ilə *yan, tərəf, tay* tipli sözlərin birləşərək yaratdığı söz birləşmələrinin məkan məzmununun yaranmasında rolu vardır: *o yana, bu tərəf, bu tay*. Bəbir *o yana* baxdı, *bu yana* baxdı, nə qarğa gördü, nə qarğa səsi eşitdi. (İ.Məlikzadə)

2) *Heç, hər* əvəzlilikləri və *bir* ədatının *yan, tərəf, yer* və s. köməkçi adlarla yanaşma əlaqəsinə daxil olub yaratdığı ismi birləşmələri dildə yer, məkan məzmunu yaratmağa xidmət edir: *heç yan, heç tərəf, heç yer, hər yan, hər tərəf, hər yer, bir yan, bir yer, bir tərəf*. *Heç yana, heç yerə* mən tələsmirəm. (S.Vurğun)

Qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan ismi birləşmələr:

1) Yanaşma və uzlaşma əlaqəli ismi birləşmələrlə ifadə olunan məkan məzmunu: *Rayon mərkəzinə* -

bu balaca meydançaya hər iki saatdan bir avtobus gəlirdi. (İ.Məlikzadə)

2) Uzlaşma və idarə əlaqəli ismi birləşmələrlə ifadə olunan məkan məzmunu: Yorğan döşəyin arasındakı tütəng gəlib durdu *gözlərimin qabağında*.- (İ.Məlikzadə)

3) İkinci tərəfi *alt, üst, ara, iç, böyür, yan, dib, ön, arxa, qabaq, kənar, qıraq, ard, qarşı, qənşər, orta* və s. köməkçi adlarla ifadə olunmuş, qarşılıqlı tabelilik əlaqəsi əsasında yaranmış ismi birləşmələrlə məkan məzmunu ifadə olunur. Məsələn:

Gördüm qabaqda, *çəpərin dibində* bir şey işildəyir. (İ.Məlikzadə). *Daxmanın qabağından* göyümtül tütü qalxırdı. (İ.Məlikzadə). *Ovçu yanında* göz qırpmaq olmaz. (İ.Əfəndiyev). O tərəfin işığı *kərpic barının üstünə* düşmüşdü. (İ.Məlikzadə)

4) *Kimi, qədər, tərəf, sarı, doğru, -dək, -can, -cən, -ca, -cə* qoşmalarının artırıldığı məkan mənalı söz birləşmələri ilə məkan məzmunu ifadə olunur. Məsələn: Adamlar artırmadan düşəndə *istər-istəmən Şikəstəgilin kürsülü evinə tərəf* baxırdılar. (İ.Məlikzadə). *Mahmud Sofinin ardınca* çapıb gəlmişdi. (Elçin).

5) Qarşılıqlı tabelilik əlaqəsi əsasında yaranmış məkan məzmunlu ismi birləşmələr *ilə (-la, -lə)* qoşması ilə işlənərək hərəkətin qət etdiyi məkanı bildirir: *Biz meşə yolu ilə, onlar isə dağ yolu ilə kəndə getməyə qərar verdik.*

2. Zərf birləşmələri də yer, məkan semantikasının yaranmasına xidmət edir. Zərf birləşmələri dilimizdə zəngin deyildir. Əsas tərəfi yer zərfləri ilə ifadə olunan bu sintaktik konstruksiyalar dildə məkan məzmununu yaradır. Məsələn: *bizdən uzaqda, hamudan irəliddə, bu evin aşağısında, kəndin yuxarısında*. Əlində Azərbaycan bayrağı tutmuş idmançılarımız *hamudan irəliddə* fəxrlə gedirdilər. (Dan.)

3. Sadə cümlələrdən mübtəda və mübtəda qütbü əsasında formalaşan təktərkipli cümlələr bəzən dildə məkan məzmununu yaradır. Təsviri və işarəedici adlıq cümlələrdən əsasən hər hansı məkanın, yerin xarakteristikasını, təsvirini vermək üçün istifadə olunur. Məsələn:

Əzəmətli bir qala. Bu qalanın daşlı divarları üzərindəki bürclərdə əsgərlər dayanmışlar. (S.Rəhman). *Kənd meydançası*. Sağ tərəfdə dəmirçi emalatxanası. (S.Rəhman). *Sol tərəfdə* telefon butkası, sağda ağac və skamya. (S.Rəhman). *Həmin məktəb*. *Həmin otaq*. *Həmin sıra*. Düz on bir il bir yerdə oturduğumuz *həmin parta*.

4. Tabeli mürəkkəb cümlələrdən yer budaq cümləsi Azərbaycan dilində sintaktik səviyyədə məkan anlamının yaranmasına xidmət edir. Bildiyimiz kimi, zərflik budaq cümlələri baş cümlədəki hərəkətin tərzini, zamanını, yerini, dərəcəsini, səbəbini, məqsədini, şərtini, kəmiyyətini və s. bildirir. Zərflik budaq cümlələrindən yer budaq cümləsi baş cüm-

lədəki hərəkətin və ya əlamətin yerini bildirir: *Haradadesən, orada işləyərəm; O yerdə ki qoyunun, quzunun qədri adamdan artıq tutulur, orada adamlar ruhdan düşür.* (M.İbrahimov).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, baş cümlədə ya işlənən, ya da təsəvvürə gətirilən qarşılıq bildirən söz (adətən “ora”, bəzən də “o yer” birləşməsi) yalnız üç halda – yönlük, yerlik və çıxışlıq halda olduqda həmin tabeli mürəkkəb cümlə yer budaq cümləsi olur. Məsələn: Tahir *hara* göz gəzdirdisə, nəhəng neft buruqları gördü. (H.Mehdi). *O yerdə ki*, təmizlik var, *orda* xəstəlik olmaz; Məni hökumət *haragöndərsə*, *oradaişləyəcəyəm.* (H.Mehdi).

1.1.3. Məkan anlayışının leksik yolla ifadəsi

Azərbaycan dilində məkan anlayışını ifadə etmək üçün leksik vasitələr də dilimizdə çoxluq təşkil edir. Məkan semantikasını yaratmaq üçün leksik vahidlərlə yanaşı, frazeoloji vahidlərdən istifadə olunur.

1. Yer, məkan mənalı sadə ümumi isimlər: *dağ, aran, dərə, təpə, düz, çöl, tarla, səhra, kənd, şəhər* və s.

Yer, məkan mənalı düzəltmə ümumi isimlər.

a) **-laq**: *ovlaq, qışlaq, yaylaq*. Bu şəkilçi adlardan isim düzəldən şəkilçi kimi verilir¹⁴. Q.Kazımov həmin şəkilçini məkan məzmunu yaradan şəkilçi kimi qəbul etmir və yazır: “-laq şəkilçisi ilə düzəltdiyi güman edilən *otlaq, yaylaq, qışlaq, ovlaq* sözündə -laq yox, iki şəkilçi var: fel düzəldən -la, -lə və feldən isim düzəldən -q, -k şəkilçisi: ot – ota (maq) – otaq.”¹⁵

b) **-stan** alınma şəkilçisi ilə yaranan məkan bildirən xüsusi isimlər: *Əfqanıstan, Gürcüstan, Dağıstan*.

2. Yer bildirən zərflər:

a) İşin icra olunduğu yeri bildirir. *irəli, geri, yuxarı, aşağı, bəri* və s. yer bildirən sadə zərflərdir.

b) Düzəltmə yer zərfləri o qədər də inkişaf etməmişdir. *Ora, bura, içəri* yer zərfləri *o, bu* əvəzlilərinə arxaik yönlük hal şəkilçisi -ra, iç isminə isə -əri (-qaru) şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlmişdir.

Düzəltmə zərf yaradan ikinci bir şəkilçi *-lıqda, -likdə* şəkilçisidir. Bu şəkilçinin bir sıra köməkçi adlara artırılaraq *aralıqda, ortalıqda, yaxınlıqda, uzaqlıqda* və s. məkan bildirən sözlər yaranır.

3. Köməkçi adlar da məkan məzmunlu sözlərdir. “Müasir Azərbaycan dilində bir qrup isimlər öz əsas vəzifəsi ilə bərabər köməkçi söz kimi də işlənir.

¹⁴Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya) II c., Bakı: Elm, 1980, s. 83.

¹⁵Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya), Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 50.

Bu cür isimlərin köməkçi vəzifəsi, bir sıra məkan münasibətlərini bildirməkdir.¹⁶ Məsələn: *iç, orta, ara, böyür, yan, dib, arxa, dal, qabaq, ön, alt, üst, kənar, qıraq, qənşər, tərəf, boy, qarşı* və s.

4. Həmçinin qoşmaların bir qrupu məkan mənasının yaranmasında iştirak edir. Düzdür, qoşmaların leksik mənası olmasa da, qoşulduqları sözlərin mənasından asılı olaraq, fərqlənmə, bənzətmə, müqayisə, səbəb, məqsəd, yön, aidlik, mənbə, nisbət, zaman, məkan və s. kimi mənalara ifadə edir.

a) Adlıq halda olan sözlə işlənən *icrə* qoşması məkan bildirir, lakin müasir ədəbi dildə az işlənir. Məsələn:

Getdi *meşə icrə* odun qırmağa, Şax-budağı başladı sındırmağa. (A.Səhhət)

b) Yönlük halda olan sözlərlə işlənən *tərəf, doğru, sarı, kimi, qədər*, şəkilçiləşmiş *-dək, -can* və *-cən* qoşmaları istiqamət, yön və məkan çalarlarını ifadə edirlər. Məsələn:

Bir qədər sonra qayığı avarlayıb, sürətlə *sahilə doğru* sürdü. (A.Şaiq) Əsrəf qızı *evlərinə qədər* apardı. (A.Şaiq) *Şəhərəcən* xeyli söhbət etdilər. (İ.Məlikzadə).

¹⁶Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya) II c., Bakı: Elm, 1980, s. 418.

1.2. Məkan bildirən frazeoloji birləşmələrin leksik-semantik xüsusiyyətləri

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilində yer, məkan semantikasını ifadə edən vasitələrdən biri də frazeoloji birləşmələrdir.

Dünyanın dərkinin, qavranılmasının dildə ifadə edilməsində dilin frazeoloji tərkibinin xüsusi rolu vardır. Xalqların tarixi inkişafı, onların əmək fəaliyyəti, insanlar arasındakı ictimai münasibətlər, onların məişəti, adətləri, ənənələri, özlərinə məxsus orijinal həyat şəraitləri dildəki ifadə vasitələrində izini qoyur. Buna görə də, frazeoloji birləşmələr mədəni informasiyanın daşıyıcıları kimi nəzərdən keçirilərək təhlil olunur. Məkanın və obyektlərin subyektiv dərk edilməsi müxtəlif xalqlarda müxtəlif cürdür, buna baxmayaraq, bəzi oxşar cəhətlər var. Məsələn və dağlıq ərazilərdə məskunlaşmış xalqlar üçün dünya nisbətən qapalı məkan kimi görünür, çöldə və açıq yerlərdə yaşamış və yaşayan xalqlar üçün məkanın sərhədi yoxdur, o sonsuz kimi görünür. Bu da bir çox hallarda xalqların nümayəndələrinin davranışını əks etdirən anlayışlarla müəyyən edilir.

Azərbaycan dilinin frazeoloji birləşmələrinin bir qismi məkan məzmununu, anlayışını ifadə edir. Məkan anlayışı ifadə edən frazeoloji birləşmələr

məkan bildirən frazeoloji birləşmələr adlanır. Məkan semantikalı frazeoloji vahidlər baş vermiş hal, hərəkət və hadisənin, o cümlədən müəyyən əşya və ya obyektin yerini xarakterizə edir.

Tədqiqat zamanı məkan bildirən frazeoloji vahidlər aşağıda adları çəkilən mənbələrdən istifadə olunaraq araşdırılmış və təhlilə cəlb olunmuşdur: Orucov Ə. Azərbaycanca-rusca frazeolgiya lüğəti. (5500 ifadə), Bakı: Elm, 1976; Hüseynov F., Əhmədov B.B. Məktəblinin frazeoloji lüğəti, Bakı: Elm və təhsil, 2011; Vəliyeva N. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. 2 cildə, Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 2010; Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 3 cildə, Bakı, 1997; Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, Bakı: Şərq-Qərb, 2006. Danışiq dili də daxil olmaqla adıçəkilən mənbələrdən 87 məkan bildirən frazeoloji birləşmə qeydə alınmışdır.

Dünyanın bir çox dillərində olduğu kimi, məkan anlamı ifadə edən frazeoloji birləşmələr Azərbaycan dilinin frazeoloji lüğət fondunun bir hissəsini təşkil edir. Araşdırma əsasında deyə bilərik ki, Azərbaycan dilində məkan məzmunlu frazeoloji birləşmələrin hamısı söz birləşməsi srukturundadır. Məsələn:

ağzının içində, aşağı baş, ilan mələyən çöllər, işıqlı dünya, açıq səma altında, burnunun ucunda, qapı ağzında, yeddi iqlim, gen dünya, qan ocağı, o dünya, ata ocağı, Allah evi, aman evi, təbiətin qoynunda, Allah bilir harda, dörd divarın içərisi və içi, qanadları altında, elm

məbədi, maarif ocağı, göz qabağında və s. Araşdırmada qeydə alınmış sabit birləşmələrdən yalnız ikisi cümlə strukturundadır: *İynə atsan yerə düşməz, iynə itsə tapılar*. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, sabitləşmiş cümlə strukturlu həmin ifadələr nə atalar sözü, nə zərbi-məsəl, nə “qanadlı ifadə”, nə də hikmətli sözlərdir. Onlar dilimizdə sabitləşmiş, heç bir variantlılığı olmayan frazeologizmlərdir. Bu sabit birləşmələrdən birincisi *iynə atsan yerə düşməz* çox tündlük, qələbəlik olan yer haqqında, digəri *iynə itsə tapılar* çox aydın, işıqlı, fərah bir yer haqqında deyilən frazeologizmlərdir. Məkan bildirən frazeologizmlər emosionallığı, ekspressivliyi və məcazi, obrazlı şəkildə işlənməsilə həqiqi mənada işlənərək həmin mənaları ifadə edən leksik vahidlərdən fərqlənirlər. Bunu aşağıdakı nümunələrdən də görmək olar:

1. Müharibə Bağdadın *qulağının dibində* gedir. (M.S.Ordubadi) = Müharibə Bağdadın *yaxınlığında* gedir. 2. O zaman *bir damın altında* birləşən iki qəlb bəxtiyarlığı məni qorxudurdu. (İ.Əfəndiyev) = O zaman *bir mənzildə* birləşən iki qəlb bəxtiyarlığı məni qorxudurdu.

Məkan bildirən frazeoloji birləşmələri struktur-semantik cəhətdən aşağıdakı tiplərə ayırmaq mümkündür:

1) Baş vermiş iş, hərəkət və ya hadisənin lokallaşma yerini bildirən və hara? sualına cavab verən

məkan bildirən frazeoloji birləşmələr. Bunlar aşağıdakılardır:

Allah evi
Allahu əkbərin eşidilmədiyi yer
aman evi
beşgünlük dünya
cəhənnəmin isti bucağı
cənnət bağı
dörd divarın içərisi (içi)
dünyanın qurtaran yeri
əbədi istirahət evi
əl çatmayan yer
gen dünya
gözdən qulaqdan kənar
günəşin altı
ilan mələyəm çöllər
insan ayağı dəyməyən yerlər
işıqlı dünya
qan ocağı
o dünya
odlar yurdu və s.

2) Başlanğıc və son təyinat nöqtəsinə görə baş vermiş hərəkətin istiqamətini bildirən və harada? sualına cavab verən frazeoloji birləşmələr. Bunlar aşağıdakılardır:

ağzının içində
başının altınd

*bir damın altında
burnunun ucunda
cəhənnəmin qurtaracağında
dünyanın o başında
əl altında
əlinin altında
göz qabağında
gözünün üstündə
qapı ağzında
qulağının dibində
təbiətin ağuşunda
ürəyinin başında
yerin altında
yerlə göy arasında
yol ağzında və s.*

Azərbaycan dilində məkan bildirən frazeoloji birləşmələr əksərən konkret məkanları, yəni gerçəklikdə həqiqətən mövcud olan məkanları ifadə edən sözlərə ekvivalent olduğu halda, bəzən də konkret olmayan, gerçəklikdə mövcud olmayan xəyali məkanları adlandırır. Bu baxımdan dilin frazeoloji lüğət tərkibindəki məkan bildirən frazeoloji birləşmələri konkret bir məkan bildirib-bildirməməsinə əsasən üç qrupa bölmək olar:

1. Gerçəklikdə mövcud olan həqiqi məkanları adlandıran frazeoloji birləşmələr. Bunlar aşağıdakılardır:

*baş ucunda
başının altında
bir neçə addımlıqda
burnunun ucunda
dörd divarın içərisi (içi)
dünyanın o başı
əlinin altında
göz qabağında
iki addımlıqda
insan ayağı dəyməyən çöllər
qapı ağzında və s.*

2. Gerçəklikdə mövcud olmayan, təfəkkür məhsulu olan xəyali məkanları adlandıran frazeoloji birləşmələr. Bunlar aşağıdakılardır:

*ata ocağı
can evi
dərd gölü
gözünün üstündə
günəşin altı
hər daşın altında
ismət yolu
qan ocağı
qanadları altında
qəm dağı
qəm oylağı
ürəyinin başında və s.*

3. Həm gerçəklikdə mövcud olan həqiqi məkanları, həm də mövcud olmayan xəyali məkanları adlandıran frazeoloji birləşmələr. Məsələn:

Cənnət bağı – həm heç kimin görmədiyi xəyali olan bir yerdir, həm də səfalı, çox gözəl bir məkanı bu cür adlandırırlar.

Ana qucağı – həm konkret yerdir, həm də ana qucağı kimi doğma, əziz olan yeri bu cür adlandırırlar.

Cəhənnəmin qurtaracağında, cəhənnəmin isti bucağı, cəhənnəm dərəsi kimi frazeoloji birləşmələr həm gerçəklikdə mövcud olmayan xəyali məkanı adlandırır, həm də uzaq olan yerləri bildirmək üçün bu frazeologizmlərdən istifadə olunur.

Aman evi – həm belə adda məkan yoxdu, həm də “daldalanacaq yer”, “pənah gətirilən yer” anlamında işlədilir.

Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan dilində elə frazeoloji vahidlər vardır ki, komponentlərindən biri və ya bir neçəsi yer, məkan məzmunlu sözlərdən ibarət olsa belə, həmin sabit birləşmələrin ümumi, vahid, bütövləşmiş semantikasına nəzər saldıqda aydın olur ki, məkan bildirən frazeoloji birləşmələr deyil. Həmin frazeoloji birləşmələrin komponentləri birlikdə müxtəlif mənaların ifadəsinə xidmət edir. Məsələn:

ayağının altı möhkəm olmaq;

alt dodağı yer süpürmək;

altdan geyinib, üstədən qıfıllanmaq;

*altını üstünə gətirmək;
bir daş altda, bir daş üstdə;
burnunun altında danışmaq;
başının üstünü kəsdirmək;
aranda tutdan, dağda qovutdan olmaq;
yerə-göyə sığmamaq;
yuxarı tüpürürsən biğ, aşağı tüpürürsən saqqal;
yuxarıdan aşağıya baxmaq;
aranı dağa, dağı arana daşımaq;
ağrılı yer;
bir ayağın burda, o biri orda;
Araz aşığından, Kür topuğundan olmaq;
Aşqabad batan kimi batmaq;
Çin səddi qoymaq;
Amerika kəşf etmək və s.*

Yer, məkan semantikasını ifadə edən frazeoloji birləşmələr dildə frazeosemantik məkan sahəsi yaradır. Azərbaycan dilində frazeosemantik məkan sahəsinin özü də eyni mənə tutumuna malik olan məkan bildirən frazeoloji birləşmələrin əmələ gətirdiyi mikrosahələrdən təşkil olunmuşdur. Frazeosemantik məkan sahəsinin aşağıdakı mikrosahələrdən ibarət olduğunu qeyd etmək olar:

- 1) *Uzaq* frazeosemantik məkan mikrosahəsi;
- 2) *Daha uzaq* frazeosemantik məkan mikrosahəsi;

- 3) *Yaxın* frazeosemantik məkan mikrosahəsi;
- 4) *Daha yaxın* frazeosemantik məkan mikrosahəsi;
- 5) *Gizli yer* frazeosemantik məkan mikrosahəsi;
- 6) *Aşkar yer* frazeosemantik məkan mikrosahəsi;
- 7) *Hər yer, hər tərəf* frazeosemantik məkan mikrosahəsi;
- 8) *Dünya, aləm, kainat* frazeosemantik məkan mikrosahəsi;
- 9) *Təbiət* frazeosemantik məkan mikrosahəsi;
- 10) *İnsanların dini təsəvvürləri əsasında yaranmış* frazeosemantik məkan mikrosahəsi;
- 11) *Əziz, doğma yer* frazeosemantik məkan mikrosahəsi;
- 12) *Qapalı yer və hissəsi* frazeosemantik məkan sahəsi;
- 13) *Ölkə, region, şəhərlərin dünya üzrə tanınmış adları* frazeosemantik məkan mikrosahəsi.

Uzaq və *daha uzaq* anlamlı yer, sözlərə ekvivalent olub məkan bildirən frazeoloji birləşmələr hər hansı bir əşya, obyektin uzaqda və daha uzaqda olmasını və ya iş, hal, hərəkət və hadisənin uzaqda və daha uzaqda icra olunduğunu bildirir.

Uzaq semantikalı frazeoloji birləşməyə daxildir:

əl çatmayan yer

ün yetməyən yer.

Daha uzaq anlamının ifadə edən frazeoloji birləşmələrə aşağıdakılar daxildir:

dünyanın o başında

dünyanın qurtaracağında

dünyanın qurtaran yeri

Allahu əkbərin eşidilməyən yeri

Allahu əkbərin qurtarmayan yeri

Allahın nəzərlərindən uzaq yer

Allahın da (belə) yaddan çıxardığı yer və s.

Yaxın və *daha yaxın* məzmunlu məkan bildirən sözlərə ekvivalent olan yer bildirən frazeoloji birləşmələr baş vermiş iş, hərəkət, hadisənin və ya haqqında bəhs edilən əşyanın yaxında və çox yaxında olmasını ifadə edir.

Yaxın mənalı məkan bildirən frazeoloji birləşmələr aşağıdakılardır:

Bir addımlıqda

iki addımlıqda

üç addımlıqda

beş addımlıqda

on addımlıqda

bir neçə addımlıqda və s.

Daha yaxın semantikəli frazeologizmlər *yaxın* anlamını ifadə edən frazeoloji birləşmələrdən daha qüvvətli emosional çalara, ekspressivliyə malikdir. *Daha yaxın* semantikəli məkan bildirən frazeoloji birləşmələrə aşağıdakılar daxildir:

çənəsinin altında
ağzının içində
burnunun ucunda
qulağının dibində
burun-buruna
baş ucunda
gözünün önündə (qarşısında),
qapı ağzında və s.

Aşkar yer məzmunlu frazeoloji birləşmələr hər hansı bir işin, hərəkətin, hadisənin aşkar bir məkanda baş verməsini xarakterizə edir. Bu semantikəli frazeoloji birləşmələrə *göz qabağında, göz önündə* kimi sabit birləşmələr daxildir.

Gizli yer anlamli sözə ekvivalent olan məkan bildirən frazeoloji birləşmələr yuxarıda adı çəkilmiş *aşkar yer* məzmunlu frazeologizm qrupuna semantik cəhətdən əkslik təşkil edir. *Gizli yer* anlamına uyğun gələn məkan bildirən frazeoloji birləşmələr müəyyən iş, hərəkət və ya hadisənin, o cümlədən əşyanın, obyektin xəlvət, gizli yerdə olmasını ifadə edir. *Gizli*

yer semantikali frazeoloji birləşmələrə aşağıdakılar daxildir:

*gözdən uzaq
gözdən qulaqdan kənar
insan ayağı dəyməyən çöllər
Allah bilir harda
əl altında
dörd divar arasında,
dörd divarın içi (içərisi) və s.*

Frazeosemantik məkan sahəsinin mikrosahələrindən biri *hər yer, hər tərəf* məna tutumuna malik olan məkan anlamlı frazeoloji birləşmələrdən ibarətdir. İş, hal, hərəkətin geniş əhatə dairəsində icra olunmasını ifadə edən frazeoloji birləşmələrə aşağıdakılar daxildir:

*dörd yan (tərəf)
dörd yanında (tərəfində)
hər daşın altında
yerlə göy arasında
dünyanın dörd bir yanında
dünyanın dörd bir ucundan və s.*

Üzərində yaşadığımız yer kürəsi, dünya özü geniş bir məkandır. Bu məkanı, yeri adlandırmaq üçün bir sıra yer bildiren frazeoloji birləşmələr vardır.

Dünya, aləm, kainat sözlərinə ekvivalent olan frazeoloji birləşmələr aşağıdakılardır:

ışıklı dünya
gen dünya
günəşin altı
yeddi iqlim
yalan (yalançı) dünya.

Kainatın canlılar aləmini – təbiəti adlandırmaq üçün də frazeoloji birləşmələr vardır. *Təbiət* anlamlı məkan bildirən frazeoloji birləşmələr aşağıdakılardır:

təbiətin qoynunda
təbiətin qucağında
təbiətin ağuşunda
açıq havada
açıq səma altında və s.

Araşdırma zamanı bir qrup elə məkan bildirən frazeoloji vahidlərə rast gəlinir ki, onlar özündə xalqın dini baxışlarını əks etdirir. Dilimizdə dini təsəvvürlər əsasında yaranan məkan bildirən frazeoloji birləşmələr birlikdə frazeosemantik məkan mikrosahəsi yaradır. Həmin frazeoloji birləşmələr aşağıdakılardır:

o dünya
beşgünlük dünya

*axirət dünyası
cəhənnəm dərədə
cəhənnəmin qurtaracağı
cəhənnəmin isti bucağı
cənnət bağı
əbədi istirahət evi
yerin altında
qara torpaq altında və s.*

Azərbaycan dilinin frazeosemantik məkan sahəsinin mikrosahələrindən birini *əziz, doğma məkan* anlamlı frazeoloji birləşmələr qrupu təşkil edir. Əziz və doğma yerlər eyni zamanda insanlar üçün çox müqəddəs məkanlardır. Bu müqəddəs yerləri frazeoloji birləşmələrlə adlandırarkən nitqimiz daha da parlaq, dolğun, emosional və obrazlı olur. Bu cür frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunan yerlərə hörmət olunduğu açıq-aşkar görünür:

*ürəyinin başında
gözünün üstündə
başının üstündə
ata (baba) ocağı
müqəddəs ocaq
ana qucağı və s.*

Qapalı yer və hissəsi anlamını ifadə edən frazeoloji birləşmələr müəyyən bir iş, hal, hərəkət və ya ha-

disənin qapalı məkanda icra olunmasını xarakterizə edir. O cümlədən müəyyən bir əşya və ya obyektin qapalı məkanın bu və ya digər hissəsində olmasını ifadə edir. Bu semantikəli məkan bildirən frazeoloji birləşmələr aşağıdakılardan ibarətdir:

*aşağı baş.
bir damın altında
yol ağzında
yol başında
yuxarı baş*

Məkan bildirən frazeoloji birləşmələrin toplusu kimi bir mikrosahə də mövcuddur. Bu frazeoloji birləşmələr qrupu *region, ölkə və ya şəhər adlarının dünyada tanınmış* adlarından ibarətdir. Fikrimizcə, həmin birləşmələr artıq sabitləşmişdir və həmin sabit birləşmələr vurğulanarkən artıq hansı yerdən bəhs olunduğu yəqinləşdiyi üçün bunlar məkan bildirən frazeoloji vahidlər kimi götürülə bilər. Bu cür frazeoloji birləşmələr bədiiliyi, obrazlılığı ilə seçilir. Ən çox bədii əsərlərdə yer adlarının belə obrazlı, eksprssiv səslənməsi üçün bu tipli məkan bildirən frazeoloji vahidlərdən istifadə olunur.

Məsələn, *Şərqi qapısı* – Azərbaycanın obrazlı adıdır. İfadə N.Nərimanovun əsərlərinin birindən yayılmışdır. Görkəmli xalq şairi S.Vurğun 1929-cu ildə “Şərqi qapısı” adlı şeir yazmış və burada “gö-

zəl ölkəm" deyə Azərbaycanca müraciətlə şeirini belə bitirmişdi: "Sən bu sağlam şüurunla qoca Şərqi qapısısan".

S.Vurğun yaradıcılığının şah əsəri hesab olunan "Azərbaycan" şeirində (1935) yazırdı:

Gözəl Vətən! O gün ki, sən
Al bayraqlı bir səhərdən
İlham aldın. yarandım mən.
Gülür torpaq, gülür insan
Qoca Şərqi qapısısan.
Bu ifadə bəzən Bakıya aid edilir.¹⁷

Belə frazeoloji vahidlərə aşağıdakı sabit birləşmələri nümunə göstərə bilərik:

Odlar yurdu – Azərbaycan ölkəsi;
Qoca Şərqi qapısı – Azərbaycan ölkəsi, bəzən

Bakı şəhərinə də aid edilir.

Yeni dünya – Amerika qitəsi;
Zanbaqlar diyarı – Hollandiya ölkəsi və s.

¹⁷ Adilov M.İ. Əyləncəli dilçilik. Bakı: Elm və təhsil, 2014, s. 284.

Deməli, eyni məna tutumuna malik olan məkan bildirən frazeoloji birləşmələr birləşərək frazeosemantik mikrosahələr yaradırlar. Həmin məkan bildirən frazeologizmlərin yaratdığı frazeoloji-semantik qruplar arasında müəyyən semantik münasibətlər vardır. Tədqiqatda frazeosemantik məkan sahəsinin mikrosahələrinin kəsişmə, yəni məna cəhətdən üst-üstə düşmə imkanları və antonimlik xüsusiyyətləri də araşdırılmışdır.

Araşdırmalar zamanı məkan bildirən frazeoloji-semantik qruplardan *dünya, aləm, kainat* və *təbiət* mikrosahələri, *dünya, aləm, kainat* və *hər yer, hər tərəf* mikrosahələri arasında kəsişmə mövcud olduğunu müşahidə etmək olur. Bunları aşağıdakı kimi göstərmək mümkündür:

1. *Dünya, aləm, kainat* və *təbiət* frazeosemantik mikrosahələrinin kəsişməsi:

*yeddi iqlim
günəşin altı
təbiətin qoynunda
açıq səma altında.*

2. *Dünya, aləm, kainat* və *hər yer, hər tərəf* frazeosemantik mikrosahələrinin kəsişməsi:

*gen dünya
ışıqlı dünya*

*dünyanın dörd bir yanında
dünyanın dörd bir ucundan
yerlə göy arasında
hər daşın altında və s.*

Məkan bildirən frazeologizmlər arasında antonimlik xüsusiyyətlərini görmək olur. Frazeosemantik məkan sahəsini təşkil edən frazeosemantik mikrosahələr arasındakı antonimlik məkan bildirən frazeologizmlərin ətrafında cəmləşdiyi, ekvivalent olduğu həmin sahələrin nüvəsində yerləşən məkan məzmunlu sözlərin bir-birinə zidd olmasından, antonimliyindən irəli gəlir. *Uzaq* və *yaxın*, *daha uzaq* və *daha yaxın*, *aşkar yer* və *gizli yer* bir birilə mənə cəhətdən əksdirlər. Nəticə etibarilə, həmin sözlərə ekvivalent olub, o sözlərin ətrafında toplanaraq yaranan frazeosemantik mikrosahələr də bir-biri ilə antonimlik xüsusiyyətlərinə malik olacaqlar.

1. *Uzaq* və *yaxın* frazeosemantik mikrosahələrin antonimliyi:

*əl çatmayan yer – iki addımlıqda
ün yetməyən yer – bir neçə addımlıqda*

2. *Daha uzaq* və *daha yaxın* frazeosemantik mikrosahələrin antonimliyi:

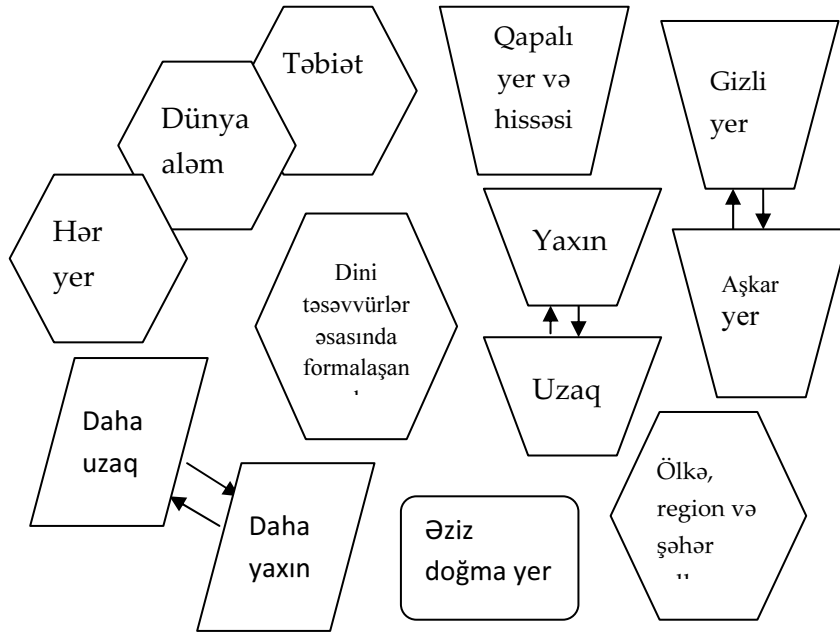
*dünyanın o başında – qapı ağzında
dünyanın qurtaracağında – qulağının dibində
dünyanın qurtaran yeri – burnunun ucunda*

Allahu əkbərin eşidilməyən yeri – ağızının içində
Allahu əkbərin qurtarmayan yeri – baş ucunda,
Allahın nəzərlərindən uzaq yer – burun buruna,
Allahın da (belə) yaddan çıxardığı yer – gözünün
önündə

3. Aşkar yer və gizli yer frazeosemantik mikrosahələrin antonimliyi:

göz qabağında – gözdən qulaqdan kənar,
göz önündə – insan ayağı dəyməyən yerlər

Azərbaycan dilində məkan bildirən frazeoloji birləşmələrin təşkil etdiyi frazeosemantik məkan sahəsinin struktur-semantik modelini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar.

1.3. Məkan bildirən frazeoloji birləşmələrin qrammatik xüsusiyyətləri

Məkan bildirən frazeoloji birləşmələrin qrammatik səciyyəsi də araşdırma tələb edir. Azərbaycan dilindəki məkan bildirən frazeoloji birləşmələrin özünəməxsus qrammatik quruluşu mövcuddur. Onların əsas tərəfi ya adlarla, ya da feillərlə ifadə olunur. Qeydə aldığımız məkan bildirən frazeoloji birləşmələrin qrammatik xüsusiyyətlərinin araşdırılması zamanı onların hamısının ismi frazeoloji vahidlər olduğu, feili frazeoloji vahidin olmaması aşkar oldu. Bu hal, fikrimizcə, frazeoloji birləşmələrin semantik tutumundan irəli gəlir. Yəni məkan bildirən frazeologizmlər yer, məkan bildirdiyinə görə statikliyi, durğunluğu ilə digər semantik frazeoloji vahidlərdən seçilir. Bildiyimiz kimi, əksər feillərdə dinamizm vardır. Belə ki, feil ərəb sözü olub, iş, hərəkət, əməl deməkdir. “ ... felləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirən ən mühüm əlamətlərdən biri onun mənasıdır. Hər bir fel konkret lüğəvi mənasına görə bir iş, hərəkət bildirdiyi kimi, ümumiləşmiş qrammatik mənasına görə də iş, hal, hərəkət bildirir.”¹⁸ Belə qənaətə gəlmək olar ki, məna tutumuna görə statik olan məkan bildirən frazeoloji birləşmə-

¹⁸ Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya), Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 159.

lərin komponentləri sırasında lüğəvi, eləcə də qrammatik mənası hərəkət olan, dinamikliyi ilə seçilən feillərin olması mümkün deyil. Məhz buna görə də, məkan bildirən frazeoloji birləşmələr ismi frazeoloji vahidlərdir.

İsmi frazeoloji vahidlər olan məkan bildirən frazeoloji birləşmələr, əksəriyyəti iki, bəziləri isə üç və ya dörd sözün müxtəlif sintaktik əlaqələr əsasında birləşməsi ilə yaranmışdır. İkikomponentli məkan bildirən frazeoloji birləşmələr:

əlinin altında
balışının altında
qoltuğunun dibində
qulağının dibində
baş ucunda
yuxarı baş
ağzının içində
elm məbədi
mədəniyyət ocağı və s.

Üçkomponentli məkan bildirən frazeoloji birləşmələr:

dünyanın qurtaran yeri
dünyanın o başı
cəhənnəmin isti bucağı
gözdən qulaqdan kənar

*ilan mələyəm çöllər
əl çatmayan yer
dörd divarın içi (içərisi)
bir damın altında
əbədi istirahət evi
yerlə göy arasında və s.*

Dördkomponentli məkan bildirən frazeoloji birləşmələr:

*insan ayağı dəyməyən çöllər
Allahu əkbərin eşidilmədiyi yer
Allahın nəzərlərindən uzaq yer
Allahın yaddan çıxardığı yer
dünyanın dörd bir yanında
dünyanın dörd bir ucundan və s.*

Məkan bildirən frazeoloji vahidlərin qrammatik quruluşuna görə təsnif etmək çətinlik yaradır, çünki frazeoloji vahidlər struktur və semantik cəhətdən bütövdürlər. Qrammatik cəhətdən “daşlaşmış” məkan bildirən frazeoloji vahidləri hansı nitq hissələrinin birləşməsindən əmələ gəlməsinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) Sifət+isim modeli əsasında düzəlmələr;
- 2) İsim+isim modeli əsasında düzəlmələr;
- 3) Zərf+isim modeli əsasında düzəlmələr;

- 4) Əvəzlik+isim modeli əsasında düzəlmələr;
- 5) İsim+köməkçi ad modeli əsasında düzəlmələr;
- 6) Tərkibində say olanlar.

Bu modellər əsasında formalaşan məkan bildirən frazeoloji birləşmələrin bəzilərinin bir neçə tipi vardır. Yuxarıda adları qeyd olunan model və onların tiplərinə dair qruplaşdırdığımız frazeologizmləri təqdim edirik.

1. Sifət + isim modeli əsasında formalaşan məkan bildirən frazeoloji birləşmələrin tipləri aşağıdakılardır:

a) Sadə sifət + isim:

gen dünya

əbədi istirahət evi

təmiz havada;

b) Düzəltmə sifət + isim:

açıq havada

açıq səma altında

işıqlı dünya.

2. İsim + isim modeli əsasında formalaşan məkan bildirən frazeoloji birləşmələr bunlardır:

qapı ağzında

axirət dünyası

ata ocağı

cəhənnəm dərədə
cəhənnəm dərəsi
cəhənnəmin qurtaracağında
cənnət bağı
təbiətin qucağında
təbiətin ağışında
təbiətin qoynunda
qan ocağı
Allah evi
aman evi
can evi
Odlar yurdu
yol ağızında
ürəyinin başında
ana qucağı və s.

3. **Zərf+isim** modeliəsasında formalaşan məkan bildirən frazeoloji birləşmələr:

aşağı baş
yuxarı baş.

4. **Əvəzlik + isim** modeliəsasında formalaşan məkan bildirən frazeoloji birləşmələr bunlardır:

o dünya
hər daşın altında.

5. *İsim + köməkçi ad* modeli əsasında formalaşan məkan bildirən frazeoloji birləşmələr aşağıdakılardır:

əlinin altında
çənəsinin altında
yerin altında
başının altında
qanadları altında
ayaqlar altında
gözünün üstündə
başının üstündə
göz qabağında
günəşin altı və s.

6. *Say tərkibli* model əsasında formalaşan məkan bildirən frazeoloji birləşmələr bunlardır:

dörd divarın içi (içərisi)
bir damın altında
yeddi iqlim
bir addımlıqda
bir neçə addımlıqda
dörd (bir) yanında
dünyanın dörd bir ucundan.

Məlumdur ki, məkan bildirən frazeoloji birləşmələri əmələ gətirən sözlər arasında qrammatik cəhətdən bağlılıq vardır. Bu qrammatik bağlılıq mü-

təhərrik olmasa da, donuq şəkində mövcud olsa belə vardır. İsmi birləşmələrin tərəfləri arasında qrammatik (sintaktik) əlaqə üsuluna görə tipləri olduğu kimi, məkan bildirən ismi frazeoloji birləşmələri komponentlərinin arasındakı sintaktik əlaqənin səciyyəsinə görə bir neçə tipə ayırmaq olar. Məkan bildirən ismi frazeoloji birləşmələri tərəfləri arasındakı qrammatik əlaqənin tipindən asılı olaraq üç qrupa ayırmaq olar. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Yanaşma əlaqəli məkan bildirən ismi frazeoloji birləşmələr. Bu tipli məkan bildirən frazeoloji birləşmələr dilimizdə I növ təyini söz birləşməsi quruluşunda olur. Bu cür məkan bildirən frazeoloji birləşmələr heç bir qrammatik şəkilçinin köməyi olmadan yaranırlar. Lakin bu tipli frazeoloji birləşmələrin meydana gəlməsində bir qrammatik vasitə var ki, bu da yanaşma əlaqəsidir. Yəni məkan bildirən frazeoloji birləşmənin birinci tərəfi (asılı tərəfi) heç bir morfoloji əlamət qəbul etmədən ikinci tərəfə (əsas tərəfə) yanaşır. Yanaşma əlaqəli məkan bildirən frazeoloji birləşmələr aşağıdakılardır:

o dünya
gen dünya
işıqlı dünya
aşağı baş
yuxarı baş
yeddi iqlim

2. Yanaşma və uzlaşma əlaqəli məkan bildirən ismi frazeoloji birləşmələr. Qarşılıqlı tabelilik əlaqəsi əsasında qurulan bu tip məkan bildirən frazeoloji birləşmənin komponentlərindən birinci tərəf (asılı tərəf) qeyri-müəyyən yiyəlik halda olur, ikinci tərəf (əsas tərəf) isə üçüncü şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir. Məkan semantikalı frazeoloji birləşmənin birinci tərəfi ikinci tərəfə yanaşma əlaqəsi ilə, ikinci tərəf isə birinci tərəflə uzlaşma əlaqəsi əsasında bağlanır. Yanaşma və uzlaşma əlaqəli məkan bildirən frazeoloji birləşmələr dilin sintaktik sistemində mövcud olan II növ təyini söz birləşmələri strukturunda mövcud olur. II növ təyini söz birləşməsi strukturundakı məkan bildirən frazeoloji birləşmələrə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

ana qucağı
ata ocağı
yol ağzında
yol başında
qapı ağzında
əl altında
odlar yurdu
göz qarşısında
Allah evi
qan ocağı
mədəniyyət ocağı
aman evi və s.

3. Uzlaşma və idarə əlaqəli məkan bildirən ismi frazeoloji birləşmələr. Komponentləri arasında qarşılıqlı tabelilik əlaqəsi olan məkan bildirən frazeoloji birləşmələrdə asılı tərəf yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edərək əsas tərəflə uzlaşır, əsas tərəf isə üçüncü şəxsin mənsubiyyətinin morfoloji əlamətini qəbul edərək birinci tərəfi idarə edir. Uzlaşma və idarə əlaqəli məkan bildirən frazeoloji birləşmələr isə III növ təyini söz birləşməsi strukturlu olur. Bu tipli məkan semantikalı frazeoloji vahidlər aşağıdakılardır:

*əlinin altında
qulağının dibində
qoltuğunun dibində
cəhənnəmin qurtaracağında
çənəsinin altında
cəhənnəmin isti bucağı
təbiətin ağuşunda
burnunun ucunda
Allahu əkbərin eşidilməyən yeri
başının üstündə, günəşin altı
hər daşın altında və s.*

Məkan bildirən frazeoloji birləşmələrin qrammatik müstəvidə təhlili zamanı sintaktik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Məkan semantikalı frazeoloji vahidlər cümlədə komponentləri ilə birlikdə cümlə üzvü olur. Özü də cümlənin sadə üzvü olur.

Temporal frazeoloji vahidlərin ismi və feli birləşmə quruluşunda olmasına baxmayaraq, nə üçün onlar kimi cümlənin mürəkkəb cümlə üzvü ola bilmir haqqındakı fikirlər eynilə ismi birləşmə srukturunda formalaşan, lakin onlardan fərqli olaraq cümlənin sadə üzvü olan məkan bildirən frazeoloji birləşmələrə də aiddir.

Bildiyimiz kimi, məkan bildirən frazeoloji birləşmələr sabitləşmiş məna və formasına görə morfoloji kateqoriyalardan zərflərə ekvivalent olur. Adından məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində məkan semantikalı frazeoloji birləşmələr cümlənin xəbəri vəzifəsində olan feildəki işin, hal-hərəkətin yerini bildirməklə yer zərfi mənasını daşıyır və buna uyğun olaraq cümlədə yer zərfliyi vəzifəsində çıxış edir. Yəni məkan bildirən frazeologizmlərin əsas sintaktik vəzifəsi yer zərfliyi olmaqdır. Lakin bununla yanaşı, adlıq hallı məkan bildirən frazeologizmlər cümlənin mübtədası, xəbərlik şəkilçisi qəbul etdikdə cümlənin xəbəri mövqeyində işlənilir. Nadir hallarda isə təyin vəzifəsində çıxış edir.

Məkan bildirən frazeoloji birləşmələr bəzən ya III növ təyini söz birləşməsinin, ya da feli tərkiblərin komponenti olaraq cümlə üzvü olur. Məsələn:

Müharibə *Bağdadın qulağının dibində* gedir. (M.Ordubadı). (Xavəri) evlərinə *atasının əlinin altında* işləməyə aparmışdı. (M.İbrahimov). Sən *odlar yurdunun öz övladın!* (B.Vahabzadə). O zaman *bir*

damın altındabirləşən iki qəlbin bəxtiyarlığı məni qorxudurdu. (İ.Əfəndiyev).

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, *qulağının dibində* və *əlinin altında* birləşmələri III növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi olmaqla yer zərfliyi, *odlar yurdu* birləşməsi isə III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi olmaqla cümlənin xəbəridir. *Bir damın altında* birləşməsi isə feli sifət tərkibinin komponenti olmaqla təyin vəzifəsində çıxış edir.

1. Məkan bildirən frazeoloji birləşmələr yer zərfliyi mövqeyində: *Dünyanın o başında* təzə xəbər çıxsa, hamıdan qabaq bunun qulağına çatır. (M.Hüseyn), *İçəri girdikdə aşağı başdan*, yəni yandan sazandalar üçün döşək salınardı. (H.Sarabski) Hə dayandılar *iki-üç addımlıqda* bir müddət baxdılar bir-birinə, sonra gözlənilmədən o, bıçağını, bu da qənbəri kənara atıb yapışdılar bir-birinin yaxasından!.. (Ç.Hüseynov) Vaqəən insan bu *beşgünlük dünyada* ömrünü dilxorluqla keçirməməlidir.

(C.Məmmədquluzadə) Anadır hər kişiyə öz vətəni, Bəsləyib *sinəsi üstündə* onu. (A.Səhhət) İki ara döngəsini burulub özünü xəlvəti yeraltı *yol ağzına* saldı.(Ə. İsayev) Tələbələr *təbiətin qoynuna*istirahətə çıxmışdılar. (Dan.)

2. Məkan bildirən frazeoloji birləşmələr mübtəda vəzifəsində: Yoxsa da dünyanın ucu bucağı, hər yerdən istidir *ana qucağı*. (S.Vurğun.) *Ata ocağı*

tüstüsüz qalmaya gərək. (dan.) Qızıl üzüyün qaşu, Bişdi *bağrımın başu*. (Bayatı).

3. Məkan bildirən frazeoloji birləşmələr xəbər vəzifəsində: Düşmən də *qapı ağzında*. (Ə.İsayev) Qarabağ xanı Pənah xan bu fikirdə oldu ki, ... möhkəm bir bina və qala tikilsin. Bir hadisə üz verdiyi zaman ora məskən; tənglik və bolluq vaxtında isə *aman evi* olsun. (A.Bakıxanov) Bostan *yol ağzında* idi. (Ə. Əbülhəsən) Sən deyən kitablar *Allah bilir hardadır*. (dan.) Bu dağlar *qəm dağıdı*, Çək hələ, qəm dağıdı. (Bayatı)

4. Məkan bildirən frazeoloji birləşmələr təyin mövqeyində: Onun *gözdən qulaqdan kənar* tikdirdiyi bağ evi möhtəşəm görünürdü. (Dan) *Burnunun ucundakı* insanların əsl üzünü tanıya bilmirdi. (Dan.) *Qan ocağı* fitnə-fəsad mənbəyi hamını ürküdüdü. (Dan.)

II FƏSİL

ZAMAN BİLDİRƏN FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR

2.1. Zaman anlayışı və onun dildə ifadə vasitələri

Zaman minilliklər boyu daim filosoflar və müxtəlif elm sahələrinin nümayəndələri tərəfindən ən fərqli xüsusiyyətlərinə əsasən araşdırılan universal kateqoriyadır. Çoxaspektli təbiəti, fərqli yönəldən təhlil və araşdırılma xüsusiyyətlərinə görə zaman kateqoriyası elmdə daim diqqət mərkəzində olan mühüm məsələlərdən biri kimi tədqiqatçıların diqqətini həmişə cəlb etmişdir. Zaman bir çox elm sahələrində tədqiq edilmiş və indi də edilməkdədir. Hətta müxtəlif elm sahələrinin nümayəndələri tərəfindən fizioloji zaman, kimyəvi zaman, bioloji zaman, geoloji zaman, sosioloji zaman, tarixi zaman, iqtisadi zaman, bədii zaman kimi xüsusi zamanların mövcud olduğu qeyd edilir.

Zaman maddə və cisimlərin ən ümumi qanunauyğunluqlarını öyrənən fizika, təbiət, cəmiyyət, təfəkkür və insan haqqındakı qanunauyğunluqları öyrənən fəlsəfə, subyektiv – psixoloji hadisə olmaq etibarilə psixologiya elmi tərəfindən öyrənilir. Bir

kateqoriya kimi zamanın öyrənilməsi məsələsində fəlsəfə elminin xüsusi yeri vardır. Çünki zaman ümumi xarakterə malikdir. Fəlsəfədə zaman dəyişən dünyanı əks etdirən, mövcudluğuna görə prosessual xarakter daşıyan, insan təfəkkürünün fundamental anlayışı kimi şərh olunur. Zaman – bəşəriyyətin, varlığın əsas kateqoriyalarından biridir və fəlsəfi anlayışdır. Elə bir fəlsəfi nəzəriyyəyə rast gəlinməz ki, zaman konsepsiyasından kənar olsun. Fəlsəfədə zaman baş verən hadisələrin ardıcılığının insan tərəfindən dərk edilməsidir. Fəlsəfi ədəbiyyatda zaman haqqında deyilir: “Zaman gerçək varlığın, əlaqələrinin və ardıcılığının üsulu və ölçüsüdür.”¹⁹; Zaman hadisələrin başvermə ardıcılığını və sürətliliyini, onlardakı dəyişikliklərin tempini ifadə edir.”²⁰

Filosofların qeyd etdiyi kimi, zaman bizdən asılı olmadan obyektiv aləmin özündə mövcuddur. Dialektik materializmin nümayəndələri “...hərəkət edən materiya ancaq məkan və zaman daxilində hərəkət edə bilər” deyirdilər. Deməli, zaman obyektiv real varlığın əsas formalarından biridir və nəhayət,

¹⁹ İmanov H.R. Fəlsəfənin əsasları. Bakı: “Turan evi” nəşriyyatı, 2007, s. 148.

²⁰ Hacıyev Z.C. Fəlsəfə (Ali məktəblər üçün dərslik), Bakı: “Turan evi” nəşriyyatı, 2012, s. 134.

zaman və məkan hərəkət edən materiya ilə vəhdətdə mövcuddur.²¹

Fəlsəfədə zamandan bəhs olunarkən onun xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirilmiş və şərh olunmuşdur. Obyektiv zamanın üç əsas xüsusiyyəti vardır:

- 1) zaman birölçülüdür, yəni keçmiş, indiki və gələcək zamanları əhatə edir;
- 2) zaman dönməzdir, yəni həmişə irəliyə istiqamətlənmişdir, heç bir vaxt geri qayıtmır;
- 3) zaman sonsuzdur, yəni nə əvvəli, nə də sonu vardır.

Gündəlik həyat hadisələrindən də məlumdur ki, obyektiv zaman dərk oluna bilməyən obyektlərdən asılı olmayaraq da mövcuddur. Zaman bu və ya digər hadisənin baş vermiş anı başqa bir an ilə müqayisə etdiyimizdə yaranan anlayışdır. Yəni zaman yaşamış olduğumuz hadisələr arasında müşahidə etdiyimiz müqayisəyə söykənir. Bu fikrimizi həyatı nümunə ilə şərh edək. Bir tələbə auditoriyaya daxil olur, sonra yerdə olan qələmi görür və əyilib onu götürür. Daha sonra bu qələmi stolun üzərinə qoyur. Həmin insan bütün bu hərəkətlər arasındakı anı müqayisə edir. Hər bir hadisə anının arasından müəyyən müddət keçdiyini düşünür və beləcə, onda zaman hissi yaranır. Əgər bir insanın yaddaşı ol-

²¹Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1961, s. 3.

masaydı, o insan hal-hazırkı anı yaşayacaq, beyni bu cür şərtlər edə bilməyəcək və nəticədə, zaman hissi də meydana gəlməyəcək.

Zamanın öyrənilməsi ilə humanitar elmlərdən olan dilçilik də məşğul olur. Zamanın dilçilər tərəfindən araşdırılmasının yaşı, təbii ki, filosof və fiziklər tərəfindən zamanın tədqiq edilməsi yaşından azdır. Dilçilikdə zamanın öyrənilməsi və zaman anlayışının dildə ifadə olunması ilə əlaqədar olaraq linqvistik ədəbiyyatda yaranan bir sıra terminlər vardır. Həmin terminləri İ.Tahirov belə ümumiləşdirmişdir: "... "dil zamanı"(языковое время), "lingvistik zaman" (лингвистическое время, linguistic time), "qrammatik zaman" (грамматическое время), "temporallıq" (темпоральность, temporality), "bədi zaman" (художественное время), "nitq zamanı" (речевое время), "nitq momenti", "danışıq anı", "qrammatik nitq momenti" və s."²².

Ümumi dilçilikdə qrammatik zaman geniş tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində də linqvistik zaman bir kateqoriya kimi tədqiq olunaraq obyektiv-real zamanla qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri şərh olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində feilin zaman kateqoriyasına həsr olunmuş ilk mükəmməl

²² Tahirov İ.M. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Nurlan, 2007, s. 28.

əsər kimi A.Axundovun 1961-ci ildə nəşr olunmuş "Felin zamanları" adlı əsərinin adı çəkilir. Bu əsərdə qrammatik zaman nədir sualına müəllif tərəfindən cavab tapılır: "Qrammatik zaman, bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan təfəkküründəki təzahürünün dildəki ifadəsidir. Qrammatika özündən zaman yaratmır, o yalnız insan şüurunda əks olunan obyektiv zamanı dildə öz xüsusi forma əlamətləri ilə qeyd edir və bununla yanaşı onu xeyli konkretləşdirir."²³

Real-obyektiv zaman əlaqələrinin dildə ifadə vasitələrinin məcmusunu qrammatik zaman sahəsi yaradır. Qrammatik zaman sahəsini makrosahə kimi götürsək, fərqli ifadə vasitələrindən dolayı mikrosahələrə bölündüyünün şahidi olarıq. Çünki həmin ifadə vasitələrin özləri də müəyyən mikrosahə yaradır. Dildə zaman anlayışının leksik, morfoloji və sintaktik ifadə vasitələri vardır. Bu ifadə vasitələrinə uyğun olaraq *leksik temporallıq, leksik zaman, morfoloji temporallıq, morfoloji zaman, sintaktik temporallıq, sintaktik zaman* terminləri yaranmışdır.

Zaman makrosahəsinin aşağıdakı mikrosahələri var:

1.Leksik temporallıq və ya leksik zaman mikrosahəsi

²³ Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı: ADU nəşriyyatı,1961, s. 3.

2.Morfoloji temporallıq və ya morfoloji zaman mikrosahəsi

3.Sintaktik temporallıq və ya sintaktik zaman mikrosahəsi

Aparılmış tədqiqatların təhlili göstərir ki, mikrosahələrdən morfoloji vasitələrin məcmusundan ibarət olan morfoloji temporallıq və ya morfoloji zaman mikrosahəsi zaman makrosahəsinin nüvəsini, yəni əsasını təşkil edir. Bu, onunla əlaqədardır ki, dildə zamanın ən müxtəlif, rəngarəng ifadə üsulları olmasına baxmayaraq, ən başlıca ifadə vasitəsi morfoloji yolla ifadə üsuludur. Morfoloji zaman mikrosahəsinin elementləri və ya komponentləri məhz feilin qrammatik zaman formalarının morfoloji göstəriciləridir. Real-obyektiv zamanın özündə üç zamanı- keçmiş, indiki və gələcək zamanları ehtiva etməsinə baxmayaraq, onun bu və ya digər dildəki ifadə olunan zaman formaları müxtəlifdir. Azərbaycan dilində real-obyektiv zamanın dildə qrammatik formada ifadəsində beş zaman formasının və onların da özünəməxsus morfoloji əlamətlərinin olduğunu görə bilərik. Şühudi keçmiş zaman forması ($-dt^4$), nəqli keçmiş zaman forması ($-miş^4, -ib^4$), indiki zaman forması ($-it^4$), qeyri-qəti gələcək zaman forması ($-ar^2$), qəti gələcək zaman forması ($-acaq^2$) morfoloji zaman mikrosahəsinin komponentləri kimi çıxış edir.

Zamanın dildə ifadə vasitəsi yalnız morfoloji səviyyədə feilin xəbər şəklinin zaman formaları

olmayıb, həmçinin sintaktik səviyyədə də ifadə vasitələri vardır. Dildə zamanın sintaktik səviyyədə ifadə üsullarına müxtəlif səciyyəli sintaktik vahidləri nümunə göstərmək olar. Bunlar temporal söz birləşmələrini (əsas tərəfi *zaman, vaxt, an, gün, həftə, ay, il, gecə, səhər, saat, dəqiqə, saniyə, çağ* və s. zaman adları ilə yaranan təyini söz birləşmələri), temporal feili sifət tərkiblərini (*an² indiki, -acaq² gələcək, -miş⁴ və -dıq⁴ keçmiş zaman feili sifət şəkilçilərinin həm tək, həm də qoşmalarla işlənərək yaratdığı tərkiblər) və feili bağlama tərkiblərini (*-anda², -dıqca⁴, -miş⁴, -a², -arkən², -dıqda⁴, -məmiş², -ınca⁴, -araq² şəkilçiləri ilə yaranan tərkiblər), sadə cümlələrdən adlıq və şəxssiz cümlələri, eynizamanlılıq və ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələri, zaman budaq cümləsini, qismən də şərt və mübtədə budaq cümlələrini əhatə edir.²⁴**

Leksik zaman mikrosahəsinin komponentləri isə dildə zaman anlayışını yaradan zaman adlarını ifadə edən leksik vahidlərdir. Zaman adlarını bildirən leksik vahidlər dilçilikdə temporal leksika termini ilə adlandırılır²⁵. Temporal leksik vahidlərə aşağıdakılar daxildir:

²⁴ Tahirov İ.M. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Nurlan, 2007, s.219-279.

²⁵ Tahirov İ.M. Temporal leksika. Bakı: Nurlan, 2008.

- a) zaman ölçülərinin adları - *saniyə, dəqiqə, saat, gün, həftə, ay, il, qərinə, yüzillik, minillik, mərhələ, dövr, müddət, ara, an* və s.;
- b) fəsilələrin adları – *yay, yaz, qış, payız, səhər*;
- c) günün hissələrin adları –*səhər, gündüz, sübh, şəfəq, sabah, günorta, qürub, toran, axşam, gecə, gecəyarı*;
- ç) ayların adları –*yanvar, fevral, mart, aprel, may, iyun, iyul, avqust, sentyabr, oktyabr, noyabr, dekabr*;
- d) həftənin günlərinin adları –*bazar ertəsi, çərşənbə axşamı, çərşənbə, cümə axşamı, cümə, şənbə, bazar*;
- e) hərəkətin zaman daxilində müəyyən müddətdə davamlılığını və ya təkrarlılığını ifadə edən sözlər – *daima, həmişə, davamlı, yenə, tez-tez, gec, adətən, ardıcıl, təkrar* və s.;
- ə) insanın yaş dövrlərinin adları – *uşaqlıq, gənclik, qocalıq* və s.

2.2. Zaman bildirən frazeoloji birləşmələrin leksik-semantik xüsusiyyətləri.

Dildə zamanın leksik səviyyədə ifadəsi yalnız temporal leksika ilə məhdudlaşmır, həmçinin zaman bildirən frazeoloji vahidlər də real-obyektiv zamanı özünəməxsus şəkildə ifadə etməyə qadirdir. Dildə zamanı ifadə etmək üçün bir çox fərqli leksemlərdən istifadə olunur: *dünən, bəzən, tez-tez, daima, həmişə, sonra, əvvəl, adətən* və s. Eyni semantikəli zaman anlayışlarını ifadə edərkən nitqimizi daha da maraqlı,

daha da canlı və parlaq etmək məqsədilə zaman bildirən frazeoloji birləşmələrdən istifadə edirik.

Frazeoloji birləşmələrin bir hissəsi zaman bildirmə xüsusiyyətinə malik olub temporal səciyyəlidir. Hər bir dildə zaman bildirən frazeoloji vahidlərə rast gəlinir, o cümlədən Azərbaycan dilinin frazeoloji fondunun müəyyən bir hissəsini temporal səciyyəli frazeoloji vahidlər təşkil edir. Azərbaycan dilində zamanın leksik – frazeoloji müstəvidə araşdırılması diqqəti cəlb edir. Zaman anlayışı bildirən sözlər temporal leksika adlandırılırsa, zaman səciyyəli frazeoloji vahidlər də temporal frazeoloji vahidlər və ya frazeologizmlər adlandırıla bilər.

Sözə ekvivalent olan, komponentləri birlikdə ümumi məna ifadə edən, nitqdə hazır şəkildə işlənən, məcaziliyi, obrazlılığı, ekspressivliliyi ilə səciyyələnən frazeoloji vahidlər ayrıca leksik vahidlər kimi zaman bildirə bilər. Lakin ayrıca götürülmüş temporal sözdən fərqli olaraq zaman bildirən frazeoloji birləşmələr nitqimizi daha emosional, obrazlı və təsirli edir. Zaman mənalı sözlə temporal frazeoloji vahidi müqayisə etməklə onların fərqi aşağıdakı nümunədə görə bilərik.

1) Yaşmağını yuxarı qaldırdı, baş örtüsünü üst tərəfdən alına çəkdi və həyətdəki balaca dükana bənzər bir şey var idi, qapısını açdı, *dərhalgeri* qayıtdı.(Ə.Cəfərzadə); Yaşmağını yuxarı qaldırdı, baş örtüsünü üst tərəfdən alına çəkdi və həyətdəki

balaca dükana bənzər bir şey var idi, qapısını açdı, bir göz qırpımındageri qayıtdı.

2) *Həmişə* üstü insanla dolu olan kəhriz kimsəsizdi. (S.Əhmədli); *Allahın verən günü*üstü insanla dolu olan kəhriz kimsəsizdi.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, hər iki vahid – həm temporal sözlər, həm də zaman bildirən frazeoloji birləşmələr zaman anlayışı yaratmağa xidmət edir. Birinci nümunədə zaman anlayışı yaradan temporal leksik vahid (*dərhal*) və frazeoloji birləşmə (*bir göz qırpımında*) qeyri-müəyyən ən qısa müddətli zaman adı bildirir. İkinci nümunədə isə işlənmiş temporal söz (*həmişə*) və frazeoloji birləşmə (*Allahın verən günü*) hər hansı bir hərəkətin, hadisənin zaman daxilində müddətinə görə baş verməsini xarakterizə edir. Müşahidə etdiyimiz bu hal onların oxşar xüsusiyyətidir ki, hər biri özlərinə məxsus şəkildə eyni zamanı ifadə edirlər. Onların arasındakı fərqə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, zaman anlayışı yaradan temporal sözlər həqiqi mənada, temporal frazeoloji birləşmələr isə məcazi mənada işlənmişdir. Həmçinin, temporal sözlər zamanı ifadə edir, adlandırır, zaman bildirən frazeoloji vahidlər isə obrazlı adlandırır, söylənilən fikrə emosionallıq qatır.

Azərbaycan dilinin frazeoloji fondu böyük və müxtəlif çeşidliliyi ilə seçilir. Məsələn, Ə.Orucovun müəllifliyi ilə nəşr olunan "Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti"ndə qeydə alınmış frazeoloji

birləşmələr arasında yüzdən artıq zaman bildirən frazeoloji birləşmə vardır. Zaman səciyyəli frazeoloji birləşmələrə bu cür birləşmələr daxildir:

birçəyinin ağ vaxtında (s.82)
qulağının (ardını) dibini görəndə (s.108)
dar ayaqda (s. 113)
dəvənin quyruğu yerə dəyəndə (s. 115)
iki daşın arasında (s. 145)
it ilində (s. 149)
göz açıb yumunca
gözlə qaş arasında (s. 173)
günün (gündüzün) günorta çağı (s.180)
sabahın gözü açılmadan (s.200)
xoruzların ilk banında (s.232) və s.²⁶

Azərbaycan dilində zaman mənalı frazeoloji birləşmələr dilimizin frazeoloji materialını əks etdirən lüğətlərdən və Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərindən toplanmışdır. Adları çəkilən mənbələrdən 185 zaman bildirən frazeoloji birləşmə qeydə alınmışdır. Qeyd etmək istəyirik ki, tədqiqatda yalnız söz birləşməsi strukturunda, quruluşunda olan frazeoloji vahidlər təhlilə cəlb olunmuşdur. Çünki dilçilikdə strukturuna əsasən frazeoloji birləşmələrə bir-

²⁶ Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti (5500 ifadə), Bakı: Elm, 1976.

mənalı yanaşılır. Bəzi dilçilər söz səciyyəli frazeoloji vahidlərin varlığını sübut etməyə çalışsalar da, bu fikir əksər dilçilər tərəfindən qəbul edilmir və söz səciyyəli frazeoloji vahidlər frazeologiyaya daxil edilmir. Cümlə strukturlu frazeoloji vahidləri isə dilçilərin bir qismi frazeologiyaya daxil edir. Bu tip frazeoloji vahidlər dedikdə, atalar sözləri və zərbməsəllər, hikmətli sözlər, “qanadlı sözlər”, hətta tapmacalar nəzərdə tutulur. Söz birləşməsi şəklində olan frazeoloji vahidlərə isə heç bir dilçi etiraz etmir və frazeologiyaya məhz bu qrup frazeoloji vahidləri aid edirlər. Araşdırmalara əsasən qeydə alınmış zaman bildirən 185 frazeoloji vahid yalnız söz birləşməsi strukturunda olanlardır.

Araşdırmada zaman bildirən frazeoloji vahidlərin əmələ gətirdiyi semantik sahəni və həmin sahəyə daxil olan frazeoloji-semantik qrupları təsvir etməyə çalışmışıq. Zaman bildirən frazeoloji birləşmələrin məcmusunu frazeosemantik zaman sahəsi də adlandırmaq olar. Təhlil belə nəticə çıxarmağa əsas verir ki, Azərbaycan dilinin zaman anlamlı frazeologizmləri müxtəlif və rəngarəngdir. Azərbaycan dilində zaman anlayışını ifadə edən frazeoloji qatı və ya frazeosemantik zaman sahəsinin iki leksik-frazeoloji sistemdən ibarət olduğunu qeyd etmək olar.

Birinci leksik-frazeoloji sistemə daxil olan frazeologizmlərin semantik qruplarında qeyri-nisbi zaman anlayışı ifadə olunur. Qeyri-nisbi zaman

anamlı frazeoloji birləşmələrin yaratdığı mənə qruplarına müddəti müəyyən olan zaman kəsiklərinin adlarını ifadə edən frazeoloji vahidlər, insanın yaş dövrlərinin adlarını ifadə edən frazeoloji vahidlər, “həmişə”, “tez-tez”, “heç vaxt”, “dərhal”, “vaxtında”, “tez” və s. zaman semantikalı sözlərə ekvivalent olan frazeoloji vahidlər daxildir.

1. Müddəti əsasən bəlli olan zaman kəsiklərini əhatə edən frazeoloji mənə qrupuna dövrü xarakter daşıyan zaman anlamı ifadə edən frazeoloji vahidlər daxildir. Bu qrupun özünü də altqruplara ayırmaq olar:

a) İlin fəsillərinin adını ifadə edən frazeoloji birləşmələr:

*yayın oğlan çağı
kiçik çillənin oğlan çağı
qışın oğlan çağı
quyruq doğmaq
quyruq donmaq
gül çağı (vaxtı),
yaz ağzı,
yaz başı.*

Quyruq doğmaq və *quyruq donmaq* frazeoloji birləşmələrinə diqqət yetirmək istəyirik. Hansı variantın düzgün, ilkin və dəqiq olması haqqında Musa Adilov fikrinə diqqət edək. Bu birləşmənin əvvəlcə,

adətən, yay fəslinin ikinci yarısının başladığını bildirmək məqsədilə işləndiyini bildirən dilçi yazır: “Bəziləri bunu yayın ikinci yarısında quyruqlu ulduzun doğması ilə əlaqələndirirlər, başqa bir fikrə görə isə həmin ifadə “quyruq donmaq” birləşməsinin təhrif edilmiş şəkli. Guya həmin vaxtdan quyruq yağı donmağa başladığı üçün ifadənin əslində məhz belə (*quyruq donmaq*) olmalıymış. Dilimizdə *quyruq donmaq* ifadəsi də vardır. M. Süleymanovun “Zirvələr” romanı belə başlayır: “196... ilin payızı yaxınlaşırdı: günlər qısalar, gecələr isə uzanırdı. Quyruq donandan istilər get-gedə azalır, sərinlik düşürdü”. Lakin ifadənin əslində (düzgün, ilkin variantı) “quyruq doğmaq”dır.”²⁷

b) Günün hissələrinin adını ifadə edən frazeoloji birləşmələr:

Səhər zaman sözünə uyğun gələn frazeoloji birləşmələrə aşağıdakılar daxildir:

*səhərin gözü açılmamış
xoruz banı(na kimi)
sabahın gözü açılmamış
xoruzların ilk banında
sübhün gözü açılmamış
səhər toyuqlar ağacdən töküləndə*

²⁷ Adilov M.İ. Niyə belə deyirik. Bakı: Azərənəşr, 1982, s.112.

*səhərin gözü açılar-açılmaz
gün çıxar-çıxmaz
dan yeri sökülmək
tülkü durmazdan
toyuq tardan düşəndə (düşən vaxt).*

Günorta zaman sözünə müvafiq gələn *günün* (*gündüzün*) *günorta çağı*, *gün yağlananda*, *gün çeştə qalxanda* frazeoloji birləşmələri qeydə alınmışdır.

Axşam zamansözünə uyğun gələn frazeoloji birləşmələrə aşağıdakılar daxildir:

*gün əyləndə
şər qarışanda
qaş qaralanda
günün axırında
toyuq tara çıxan vaxt
çıraq yananda.*

Gecə sözünə ekvivalent olan frazeoloji birləşmələr isə aşağıdakılardır:

gecə qaralmaq, gecədən keçmək, gecə düşmək, gecə gözü.

c) *Ay və həftənin günlərinin adlarını ifadə edən frazeoloji birləşmələr* də vardır.

Qora bişirən ay və *quyruq doğan ay* frazeoloji birləşmələri ay adlarını ifadə edir. *Qora bişirən ay* dedikdə xalq avqust ayını, *quyruq doğan ay* dedikdə isə

iyulun ortalarından, avqustun əvvəllərindən sonranı nəzərdə tutmuşdur. Xalq arasında həftənin günləri müxtəlif zamanlarda müxtəlif cür adlandırılmışdır. Bu adlar dildə sabitləşdiyindən həftənin günlərini adlandıran bu birləşmələri zaman bildirən frazeoloji birləşmələr adı altında təqdim etmək, fikrimcə, düzgündür. Həftənin günlərinin xalq arasında necə adlandırılmasına dair M.Adilov yazır: "Həftənin günləri müxtəli dialektlərdə də bir-birindən fərqli ad almış olur. Ə.Haqqverdiyev uşaqlıqda öz anasından eşidibmiş ki, savadsız çoban özü üçün belə bir şer düzəldib:

Süt günü VI gün
Süt günü dannası VII gün
Dannasının dannası I gün
Atam ölən günü II gün
Ala qancıq doğan gün III gün
Ölülər aş yeyən gün IV gün
Qızlar baş yuyan günü V gün
Yenə gəldi süt günü..."²⁸

Bildirmək lazımdır ki, xalqımızın məişət və peşə-təsərrüfat həyatına əsasən *duz günü* həftənin ikinci gününün adıdır. Həftənin ikinci günü qoyunl-

²⁸Adilov M.İ. Əyləncəli dilçilik. Bakı: Elm və təhsil, 2014, s. 52.

ara duz yedirildiyinə görə belə adlanır. *Süd günü* isə şənbə günüdür ki, bu gündə əmək haqqı olaraq süd alır və səhəri, yəni bazar günü bazara çıxarırlar.

2. Zaman bildirən frazeoloji birləşmələrin əmələ gətirdiyi semantik qruplardan biri insanın *yaş dövrlərinin adlarını* əhatə edir. Həmin semantik qrupa daxil olan frazeoloji vahidlərin temporal mənası bir-başə yox, dolayı yolla başə düşülür, yəni bu birləşmələrdə zaman mənası gizli şəkildə özünü göstərir. Bu cür temporal frazeoloji vahidlərə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

birçəyinin ağ vaxtında
ilanboğan vaxt(ıdır)
saqqala dən düşmək
saçlarına dən düşmək
saqqalının ağ vaxtında
saçının-saqqalının ağaran vaxtı
canında (hələ) su var
ömrün payızı
ömrünün çiçəklənən vaxtında
ömrünün bahar çağında
ömrünün qışında
qulağının dibindən halva iyi gəlmək
bir ayağı burda, bir ayağı qəbirdə
bir ayağı gorda, bir ayağı yerdə və s.

3. *Həmişə* temporal sözüne ekvivalent olan frazeoloji birləşmələr müəyyən bir işin, hərəkətin, hadi-

sənin mütəmadi olaraq, daima baş verdiyini və sona kimi bu cür davam edəcəyini bildirir. Hərəkətin zaman daxilində müddətinə və ya uzunluğuna görə baş verməsini xarakterizə edən temporal frazeoloji vahidlərdə sürəklilik, davamlılıq özünü göstərir. Onlara aşağıdakı frazeologizmləri nümunə göstərmək olar:

*axır nəfəsə kimi
beşikdən qəbrə qədər
dünyanın sonuna qədər
Adəmdən xatəmə
hər addımda
Allahın verən günü
Tanrının var günü
başı ağarana qədər
qiyamətə qədər
dəridən çıxanacan
son damla (damcı) qanına qədər
canı ağızından çıxana qədər və s.*

Nümunə göstərilən frazeoloji birləşmələrdən görüldüyü kimi, *həmişə* mənasına ekvivalent olan zaman frazeologizmləri çoxsaylıdır. Onların çoxu *qə-dər*, *-can²*, *kimi* qoşmaları ilə işlənərək zaman çaları yaratmağa qadirdir.

4. *Tez-tez* temporal sözünə ekvivalent olan frazeoloji vahidlər iş, hal, hərəkət, proses və ya

hadisələrin zaman daxilində təkrarlılığını ifadə edir. *Tez-tez* semantikalı temporal frazeoloji vahidlər hərəkət, proses və hadisələrin təkbir deyil, ard-arda, sürətli, fasiləsiz və ya fasiləli olmağından asılı olmayaraq *tez-tez* baş verə bildiyini əks etdirən frazeoloji birləşmələrdir. Bu tip temporal frazeologizmlərə aşağıdakılar daxildir:

bir-birinin ardınca
həftə səkkiz, mən doqquz
qədəm başı
hər addım başı
bir ucdan
daban qırmadan
nağıl açmadan və s.

5. *Tez-tez* temporal sözü ilə yanaşı *tez* temporal sözünə ekvivalent olan frazeoloji birləşmələrə də rast gəlinir. Həmin sözlərin semantikasında müəyyən fərqlər özünü göstərir. *Tez-tez* sözü sırf zaman ifadə edir, *tez* sözü isə həm ani bir müddəti ifadə edən zamanı adlandırır, həm də bu sözdə bir qədər tərz çaları vardır. Belə birləşmələrdə baş verən hadisə və ya proseslərin sürətliliyi və tempi ifadə olunur. *Tez* semantikalı temporal frazeoloji vahidlər iş, hərəkət, proses və hadisənin *tez*, *iti*, *yeyin*, *cəld* və sürətli bir şəkildə həyata keçməsinə xarakterizə edir. Bu tip frazeologizmlər aşağıdakılardır:

*iki daşın arasında
tezbazar eləmək (olmaq)
altı aylıq olmaq
əli yandımda
əli qulağında
canına yel dəymədən (keçməmiş)
canına isti yel keçməyə qoymamaq
papağını fırladınca və s.*

6. *Gec* temporal sözünə ekvivalent olan frazeoloji birləşmələr iş, hadisə və prosesin baş verməsinin həm sürət zəifliyini, həm də baş vermiş hərəkət, hadisə və ya prosesin artıq baş verdiyini və geriye dönüşün gec olduğunu ifadə edir. Aşağıdakılar *gec* semantikalı temporal frazeoloji birləşmələrdir:

*iş işdən keçib
olan oldu, keçən keçdi
olan olub torba dolmaq
tısbığa yerişi ilə və s.*

7. Temporal səciyyəli frazeoloji vahidlərin bir qismi *dərhal* anlamını ifadə edir. *Dərhal* temporal sözü qeyri-müəyyən müddətli zaman kəsiyini bildirir. Qeyri-müəyyən müddətli semantikanı özündə ehtiva etsə də, məna tutumuna diqqət yetirsək, ən qısa zaman kəsiyini adlandırdığını müşahidə etmiş olarıq.

Dərhal mənalı temporal frazeoloji birləşmələr aşağıdakılardır.

*göz açıb yumunca
(bir) göz qırpımında
gözlə qaş arasında
ağzından çıxan kimi
ilk baxışda (baxışdan) və s.*

8. *Heç vaxt* sözüə uyğun gələn temporal frazeologizmlər eyni semantik tutuma malik olduğuna görə mikrosahə yarada bilirlər. Belə mənalı frazeoloji vahidlər hərəkət, proses və hadisənin baş verməsinin qeyri-mümkün olduğunu, heç bir vaxt başvermə ehtimalını ifadə edir. Aşağıdakılar onlara nümunədir:

*qulağının dibini (ardını) görəndə
dəvənin quyruğu yerə dəyəndə
iki dünya bir olsa
göy gəlib yerə dirənsə də
ölsən də (qalsan da)
partlasan da (çatlasan da)
fələk göydən yerə ensə də
boynunun ardını görəndə
qum göyərəndə
dirsəyinin ardını görəndə
dünya dağılsa da
yüz il yüz ilə qalsa da və s.*

9. *Vaxtli* semantikasına malik temporal səciyyəli frazeoloji vahidlər də araşdırmada qeydə alınmışdır. Onlar hərəkət, proses və hadisənin öz vaxtında, məqamında yerinə yetirildiyini xarakterizə edir. Bu cür temporal frazeoloji birləşmələr say etibarilə azdır:

söz vaxtına çəkər
söz sözə gələndə
lap yerinə düşmək
vaxtı gələndə
vaxtı yetişmək
əqrəb əqrəb üstündə və s.

10. *Vaxtsiz* anlamına müvafiq gələn temporal frazeoloji birləşmələr də mövcuddur. Onlar *vaxtli* semantikalı temporal frazeoloji vahidlərlə əks qütb təşkil edir, yəni hərəkət, proses və hadisənin yerində, məqamında, vaxtında baş vermədiyini ifadə edir. Belə frazeoloji birləşmələr də azlıq təşkil edir:

heç hənənin yeridir
çağırılmamış bayatı
çay gəlməmiş çırmamaq
yetmişində yorğalamaq və s.

Vaxtsiz mənalı temporal frazeologizmlərdən ən geniş yayılanı *toydan sonra nağara* ifadəsidir. Bu frazeologizm yerində, vaxtında görülməyən iş, hərəkət,

hadisə haqqında deyilir. Xalq arasında *toydan sonra nağara* kimi geniş işlənən bu sabit birləşmə də əslində “mağar” sözü ilə işlənəndir. Bu haqda M.Adilov yazır: “Əslində bu xalq ifadəsində “mağar” sözü işlənəndir. Bir sıra dialektlərdə “mağar” toyun əsas hissəsi qurtarandan sonra başlanan və adətən səhərə kimi davam edən şənlik məclisinə deyilir. Yuxarıdakı ifadənin bütöv şəklini bərpa etsək, sözün mənası da aydınlaşar, bütövlükdə ifadənin motivləşdiyi də məlum olar: “Toydan sonra mağara xoş gəldin, Bayram ağa” (*Mağar//maqar* sözü “qonaqlıq” mənasında bir sıra türk dillərində işlənəndir)”²⁹.

11. *Qısa müddət* semantikalı frazeoloji birləşmələr iş, hərəkət, hadisə və prosesin qısa an ərzində baş verdiyini bildirir. Aşağıdakı temporal vahidlər araşdırmada qeydə alınmışdır:

bu gün sabahlıqdır
bir saatın içində
bir oturuma (oturumda)
bir udumda

bələkdə ikən məhv etmək
bələkdən təzə çıxıb və s.

²⁹ Adilov M.İ. Niyə belə deyirik. Bakı: Azərənəşr, 1982, s. 223.

12. *Uzun müddət* anlamlı frazeoloji birləşmələr iş, hərəkət, hadisə və prosesin uzun müddətə baş verdiyini xarakterizə edir. Belə temporal frazeoloji vahidlər *qısa müddət* semantikalı frazeologizmlərlə əkslik təşkil edir. *Uzun müddət* semantikalı frazeoloji vahidlər dilimizdə azdır:

günü günə satmaq
min ilin ölüsü
o vaxtdan bəri çox sular axıb
ləvbər salmaq
il uzunu
deyə-deyə dilində tük bitmək.

İndi frazeosemantik zaman sahəsinin ikinci leksik-frazeoloji sistemini nəzərdən keçirək. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ikinci leksik-frazeoloji sistemi əhatə edən frazeoloji vahidlər nisbi zamanı əhatə edir. Bu qrup zaman bildirən frazeologizmlər danışıq anına və ya baş vermiş hər hansı bir hadisəyə nəzərən keçmiş, indiki və gələcək zamanı özündə əks etdirir.

1. İndiki zaman mənalı frazeologizmlər:

axır nəfəs
ilanboğan vaxtıdır
ölüm ayağında
həyata gözlərini yumanda
can üstə

vaxt uçur
göz açıb yumunca
bir göz qırpımında və s.

2. Keçmiş zaman mənalı frazeologizmlər:

dünyanın düz vaxtında
it ilində

Nikolayın vaxtında

Nikolaydan qalma

Nadiri taxtda görüb, Süleymanı qundaqda

Nuh əyyamında

Nuhu taxtda görüb, Süleymanı qundaqda

Süleymanı taxtda, Nuhu gəmidə və s.

3. Gələcək zaman mənalı frazeologizmlər:

dal gün

Mum gün üçün

yaxın günlərdə

yaxın gələcəkdə

yaxın zamanlarda və s.

4. **Başlanğıc** sözünə ekvivalent olan frazeoloji vahidlər hərəkət, proses və hadisənin baş verməsinin zaman mərhələlərini, sərhədlərini bildirir. Onlar azlıq təşkil edir.

əzəl (əvvəl) başdan

bəri başdan

dünyaya göz açandan

dünyaya göz açan (ilk) gündən və s.

Temporal frazeologizmlərin semantik təsnifatı onların malik olduqları məna yükünə əsaslanır. Adları çəkilən temporal frazeologizm qrupları frazeosemantik mikrosahələr hesab edilə bilər. Frazeosemantik zaman sahəsi mürəkkəb struktura malikdir. Frazeosemantik zaman sahəsi mikrosahələrə bölünür. Frazeosemantik mikrosahələrin hər biri zaman anlayışının müəyyən mənasını özündə əks etdirir və ümumi məna ətrafında birləşmiş müəyyən vahidlər qrupundan ibarətdir.

Tədqiqat prosesində müəyyən edilmişdir ki, ümumi məna ətrafında birləşən frazeologizmlərdən təşkil olunmuş mikrosahələr arasında qarşılıqlı əlaqələr vardır. Frazeosemantik mikrosahələrin kəsişmə imkanları tədqiqata cəlb olunmuşdur. Antonim olan zaman mikrosahələr də diqqətdən kənar qalmamışdır. Bir-biri ilə kəsişən frazeosemantik zaman mikrosahələrindən aşağıdakıları göstərmək olar:

1. *Vaxtsiz* və *gec* frazeosemantik mikrosahələrinin kəsişməsi:

iş işdən keçib

heç hənənin yeridir

yetmişində yorğalamaq

olan olub, torba dolmaq

toydan sonra nağara.

2. *Vaxtsiz* və *tez* frazeosemantik mikrosahələrinin kəsişməsi:

*çay gəlməmiş çırmanmaq
canına isti yel keçməyə qoymamaq
altı aylıq olmaq
iki daşın arasındadır.*

3. **Uzun müddət** və **gec** frazeosemantik mikrosahələrinin kəsişməsi:

*tısbığa yerışı ilə
günü günə satmaq
o vaxtdan çox sular axıb
min ilin ölüsü.*

4. **Uzun müddət** və **tez-tez** frazeosemantik mikrosahələrinin kəsişməsi:

*bir-birinin ardınca
hər addım başı
qədəm başı
deyə-deyə dilində tük bitmək.*

5. **Dərhal** və **qısa müddət** frazeosemantik mikrosahələrinin kəsişməsi:

*bir saatin içində
bu gün sabahlıqdır
göz açıb yumunca
(bir) göz qırpımında
gözlə qaş arasında*

*ilk baxışda (baxışdan)
ağzından çıxan kimi.*

Frazeosemantik zaman mikrosahələrinin kəşifmə imkanlarını nəzərdən keçirdikdən sonra bu temporal frazeologizm qrupları arasında antonimlik təşkil edənlərini də aydınlaşdırmaq olar. Qeyd edək ki, bəzi frazeosemantik mikrosahələr arasındakı antonimlik xüsusiyyətləri elə həmin sahələri yaradan elementlərin (temporal frazeologizmlərin) ekvivalent olduqları temporal leksik vahidlərin özlərinin arasındakı antonimlik əlaqələrindən irəli gəlir. Məsələn, *vaxtlı vaxtında* və *vaxtsız-vədəsiz*, *gec* və *tez*, *uzun müddət* və *qısa müddət*, *heç zaman* və *həmişə* temporal sözləri birbirinə zidd və antonimdir. Həmin sözlərə ekvivalent olub sahə yaradan temporal frazeologizmlər də bir-biri ilə antonimdirlər.

1. *Vaxtlı* və *vaxtsız* frazeosemantik mikrosahələrin antonimliyi:

*Lap yerinə düşmək – yetmişində yorğalamaq
söz sözə gələndə – heç hənənin yeridir
əqrəb əqrəb üstündə – çay gəlməmiş çırmanmaq
söz vaxtına çəkər – toydan sonra nağara*

2. *Gec* və *tez* frazeosemantik mikrosahələrin antonimliyi: *Tısbəğa yerışı ilə – əli qulağında
iş işdən keçib – altıaylıq olmaq*

3. *Uzun müddət* və *qısa müddət* frazeosemantik mikrosahələrin antonimliyi:

Lövbər salmaq – bu gün sabahlıqdır
günü günə satmaq – bir saatın içində
il gecə – bələkdən təzə çıxıb

4. *Heç vaxt* və *həmişə* frazeosemantik mikrosahələrin antonimliyi:

Qum göyərəndə – axır nəfəsə kimi
dəvənin quyruğu yerə dəyəndə – beşikdən qəbrə qədər
iki dünya bir olsa – Allahın verən günü
dirsəyinin ardını görəndə – dəridən çıxanacan
boynunun ardını görəndə – canı ağzından çıxana kimi
qulağının dibini görəndə – son damla (damcı) qanına qədər

yüz il yüz ilə qalsa da – hər addımda
fələk göydən yerə ensə də – başı ağarana qədər

Frazeoloji birləşmələrin daşlaşmış birləşmələr olduğunu nəzərə alsaq, onları qrammatik cəhətdən təsnif etməyin çətin olduğunu demək lazımdır. Frazeoloji birləşmələrin parçalanmaz məna bütövlüyünə malik olması onların qrammatik baxımdan sərbəst olmasına mane olur, nəticədə qrammatik mütəhərrikiyini itirir.

Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidlərini nəzərdən keçirəndə məlum olur ki, frazemlərin komponentlərinin hər ikisi adlardan və yaxud ad və feillərdən ibarət olur. Buna görə də dilimizdəki frazeoloji

birləşmələri morfoloji təsnifata cəlb etmiş olsaq iki böyük qrup yaranmış olar:

- 1) ismi frazeoloji birləşmələr;
- 2) feili frazeoloji birləşmələr.

Zaman bildirən frazeoloji birləşmələr də öz növbəsində komponentlərinin morfoloji təsnifatına əsasən aşağıdakı kimi bölüşdürülür:

- 1) Zaman bildirən ismi frazeoloji birləşmələr.

Nikolayın vaxtında

iki daşın arasında

gözlə qaş arasında

it ilində

haqq-hesab günü

sorğu-sual günü

qədəm başı

hər addımda

can üstə

bu gün sabahlıq

bəd ayaqda

bərk ayaqda

dar ayaqda

dar macalda

bir udumda

qızıl dövr

gecə gözü və s.

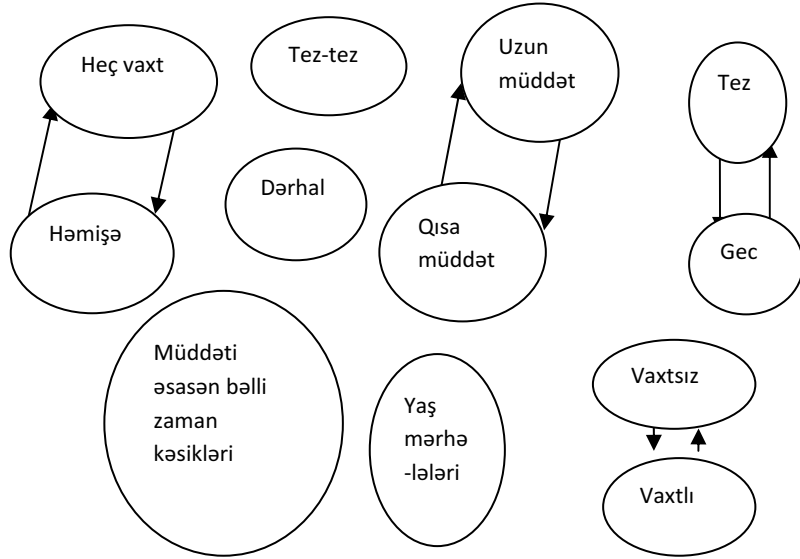
Bu frazeoloji birləşmələrdən göründüyü kimi, onların bütün komponentləri adlardan ibarətdir.

2) Zaman bildirən feili frazeoloji birləşmələr.

*səhərin gözü açılmamış
dəvənin quyuğu yerə dəyəndə
qum göyərəndə
günü günə satmaq
göz açıb yumunca
göy gəlib yerə dirənsə də
sabah-sabaha salmaq
çay gəlməmiş çırmanmaq
səhər toyuqlar ağacdən töküləndə
söz-sözə gələndə
xoruz səsi eşitməmiş
papağını fırladınca
dən yeri sökülmək
gözlərini həyata yumanda
şər qarışanda
bıçaq sümiyə dirənəndə və s.*

Zaman bildirən belə feili frazeoloji birləşmələrdə əsas tərəf təsriflənən və təsriflənməyən feillərlə ifadə olunmuşdur.

Azərbaycan dilində zaman bildirən frazeoloji birləşmələrin təşkil etdiyi frazeosemantik zaman sahəsinin struktur-semantik modelini aşağıdakı kimi təsəvvür edə bilərik.

2.3. Zaman bildirən frazeoloji birləşmələrin qrammatik xüsusiyyətləri

Azərbaycan dilindəki zaman bildirən frazeoloji birləşmələr özünəməxsus qrammatik quruluşa malikdir. Dildə mövcud olan digər dil materialları kimi zaman bildirən frazeoloji birləşmələr də istər morfoloji, istərsə də sintaktik səviyyələrdə təhlil olunmalıdır. Temporal frazeoloji birləşmələri morfoloji səviyyədə tədqiq etdikdə görmək olar ki, Azərbaycan dilində zaman bildirən ismi frazeoloji birləşmələr müxtəlif modellər üzrə yaranmışdır. Bu modellərdə müxtəlif qrammatik kateqoriyalar öz ifadəsini tapmış olur. Əsas model tipləri aşağıdakılardır:

1. *Sifət+isim* modeli tipində olan zaman bildirən frazeoloji birləşmələrdə asılı tərəf sifət, əsas tərəf isə isimlərdən təşkil olunur:

*Axır nəfəs
dar ayaqda
dar gün
şirin vaxtında (yerində)
bəd ayaqda
bərək ayaqda
qızğın vaxtda
qiymətli çağ və s*

2. *İsim+isim* modeli tipində olan zaman bildirən ismi frazeoloji birləşmələrdə həm asılı, həm də əsas tərəf isimlərdən ibarət olur:

*Nuh əyyamında
çiçəyi burnunda
ölüm ayağında
gecə gözü
qədəm başı
ömrün payızı
ömrün yay fəslində
sorgu-sual günü
ömrünün çiçəklənən çağı
gül çağı
yaz başı*

yaz ağzı
haqq-hesab günü və s.

3. **Zərf+isim** modeli tipində olan zaman bildirən ismi frazeoloji birləşmələr :

yaxın günlərdə
yaxın zamanda
uzaq keçmiş
yaxın keçmiş və s.

4. **Feili sifət+isim** modeli tipində olan zaman bildirən ismi frazeoloji birləşmə:

çağırılmamış bayatı

5. **Birinci tərəfi say olan** zaman bildirən ismi frazeoloji birləşmələr:

min ilin ölüsü
beşgünlük dünya
bir nəfəsə
bir oturuma (oturumda)
bir saatlıq xəlifə
birdən ikiyə
iki daşın arasında və s.

6. Zaman bildirən *qoşmal* ismi frazeoloji birləşmələrin komponentlərinin əsasən sonuncusu qoşmalardan ibarət olur. Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, qoşmalı zaman bildirən ismi frazeoloji birləşmələrin iki model tipi mövcuddur.

a) *sifət+isim+qoşmat* tipində olan zaman bildirən frazeoloji ismi birləşmələr:

axır nəfəsə kimi
son damla (damcı) qanına qədər.

b) *isim+qoşma*, *isim+isim+qoşma* model tipində olan zaman bildirən frazeoloji ismi birləşmələr:

qiyamətə qədər
tısbığa yerişi ilə
beşikdən qəbrə qədər.

Söz birləşmələri və cümləni təşkil edən sözlər arasında həm mənə bağlılığı, həm də qrammatik cəhətdən bağlılıq olur. Sərbəst söz birləşməsindən fərqli olaraq, frazeoloji birləşmədə sözlərin mənası ayrılıqda nəzərdə tutulmur, yəni frazeoloji birləşməni təşkil edən sözlər ümumilikdə mənə ifadə edərək bir sözün ifadə etdiyi mənaya ekvivalent olur. Frazeoloji birləşmənin tərəfləri ayrılıqda heç bir mənə ifadə etmir. Frazeoloji birləşmələr arasındakı qrammatik (sintaktik) əlaqəyə gəlincə, onu qeyd etmək lazımdır

ki, sərbəst birləşmələrdən fərqli olaraq sintaktik əlaqələr donuq şəkildə olsa da müşahidə edilir. Komponentləri arasında sintaktik əlaqənin səciyyəsinə görə temporal səciyyəli ismi frazeoloji birləşmələrin bir neçə növü vardır. Zaman bildirən ismi frazeoloji birləşmələri tərəfləri arasında sintaktik əlaqə üsullarına görə aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

1.Yanaşma əlaqəli zaman bildirən ismi frazeoloji birləşmələr.Zaman bildirən ismi frazeoloji birləşmələrin bu növündə asılı tərəf əsas tərəfə yanaşır, ondan asılı vəziyyətə düşür. Bu tipli temporal frazeologizmlər dilimizin sintaktik sistemində mövcud olan I növ təyini söz birləşməsi şəklində, sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq, sabit şəkildə formalaşır, bütövlükdə vahid semantika təşkil edir. Yanaşma əlaqəli temporal ismi frazeologizmlərə nümunə olaraq aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

axır nəfəs
bu gün sabahlıq
çağırılmamış bayatı
dar ayaqda
bəd ayaqda
bərk ayaqda
bir nəfəsə
bir oturuma (oturumda)
qızğın vaxtda
yaxın zaman və s.

2.Yanaşma və uzlaşma əlaqəli zaman bildirən ismi frazeoloji birləşmələr.Bu növə daxil olan temporal ismi frazeoloji vahidlərin tərəfləri arasında qarşılıqlı tabelilik əlaqəsi olur. Zaman bildirən ismi frazeologizmlərin bu növündə asılı tərəf qeyri-müəyyən yiyəlik halda olur, əsas tərəfə yanaşır. Həmçinin birinci tərəf üçüncü şəxsdə olduğundan ikinci tərəf üçüncü şəxsin mənsubiyyət morfoloji əlamətini qəbul edərək birinci tərəflə uzlaşır. Deməli, yanaşma və uzlaşma əlaqəli zaman bildirən ismi frazeoloji birləşmələrdə asılı tərəf əsas tərəfə yanaşır, əsas tərəf isə asılı tərəflə uzlaşma yolu ilə tabe olur. Məsələn: *gecə gözü* frazeoloji birləşməsində *gecə* sözü heç bir morfoloji əlamət qəbul etmədən əsas tərəfə yanaşma yolu ilə, *göz* sözü isə *gecə* sözü üçüncü şəxsdə olduğu üçün üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edərək asılı tərəfə uzlaşma yolu ilə tabe olur. Bu qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan temporal ismi frazeologizmlər II növ təyini söz birləşməsi modelində mövcud olurlar. Araşdırmalar zamanı II növ təyini söz birləşməsinə aid aşağıdakı nümunələr toplanmışdır:

ilanboğan vaxtında

it ilində

Nuh əyyamında

şirin vaxtında (yerində)

qədəm başı

*at üstü
gül çağı
yaz ağzı
yaz başı
iş üstündə və s.*

3.Uzlaşma və idarə əlaqəli zaman bildirən ismi frazeoloji birləşmələr. Qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan zaman bildirən ismi frazeologizmlərin bir qrupu da uzlaşma və idarə əlaqəsi ilə bağlı olan frazeoloji vahidlərdir. Bu əlaqə tipində olan zaman bildirən frazeologizmlərin asılı tərəfi yiyəlik hal şəkilçili, əsas tərəf isə mənsubiyyət şəkilçili olur. Asılı tərəf əsas tərəfə idarə, əsas tərəf isə asılı tərəfə uzlaşma yolu ilə tabedir. Məsələn: *Ömrün payızı* temporal frazeologizminin asılı tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edərək əsas tərəfə idarə, əsas tərəf isə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək asılı tərəfə uzlaşma əlaqəsi ilə tabedir. Uzlaşma və idarə əlaqəli temporal frazeologizmlər III növ təyini söz birləşmələri adı ilə təqdim olunur. Aşağıdakı nümunələr III növ təyini söz birləşməsi tipindədir:

*Allahın verən (var) gününü
birçəyinin ağ vaxtında
günlərin bir gününü
günlərin birində
min ilin ölüsü*

*...oğlan çağı
xoruzların ilk banında
iki daşın arasında
Nikolayın vaxtında
ömrün çiçəklənən çağında
saqqalının ağ vaxtında
dünyanın düz vaxtında və s.*

Zaman bildirən feili frazeoloji birləşmələri də morfoloji cəhətdən təhlil etmək olar. Məlumdur ki, feili frazeoloji birləşmələrin əsas tərəfi feillərlə ifadə olunur. Qeydə alınmış zaman bildirən feili frazeoloji birləşmələri nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, əksər temporal feili frazeoloji birləşmələrin əsas tərəfi feilin təsriflənməyən formaları ilə ifadə olunmuşdur. Məsələn:

*göz açıb yumunca
dəvənin quyruğu yerə dəyəndə
qulağının (ardını) dibini görəndə
sabahın gözü açılmadan
səhər toyuqlar ağacdən töküləndə
söz sözə gələndə
canına yel dəyməmiş (keçmədən)
şənbəsiz həftə olanda
gözünü (gözlərini) həyata yumanda
papağını fırladınca
bəxt onun üzünə güləndə
bıçaq sümüyə dirənəndə və s.*

Feili frazeoloji birləşmələri yalnız baş sözün ismin hansı halında olmasına görə qruplaşdırmaq olar. Baş sözün hansı halda olmasına, yəni komponentləri arasındakı sintaktik əlaqənin səciyyəsinə görə temporal feili frazeoloji birləşmələrin bir neçə növünü ayırd etmək olar. Araşdırmada birinci tərəfin ifadə vasitəsinə görə temporal feili frazeoloji birləşmələrin aşağıdakı struktur tiplərinə rast gəlinmişdir:

1. Şəkilçisiz baş söz (adlıq halda olan söz) + feil quruluşunda olanlar.

*göz açıb yumunca
gün (günəş) əyləndə
qum göyərəndə
şər qarışanda
tülkü durmazdan
gün çıxar-çıxmaz
nağıl açmadan
daban qırmadan və s.*

2. Yönlük hal şəkilçili söz + feil quruluşunda olanlar.

*yaşa dolmaq
əbədiyyətə qovuşmaq
o dünyaya köçmək
o dünyaya getmək*

sabah-sabaha salmaq
udqunmağa vaxt tapmamaq
dala baxmadan və s.

3. Təsirlik hal şəkilçili söz + feil quruluşunda olanlar.

günlərini (gününü) başa vurmaq
papağını fırladınca
canını təslim etmək
dirsəyini görəndə
vaxtı gələndə
vaxtı yetişmək
kəfəni saralmamış və s.

4. Çıxışlıq hal şəkilçili söz + feil quruluşunda olanlar.

dəridən çıxanacan
gecədən keçmək və s.

5. II növ təyini söz birləşməsi + feil quruluşunda olanlar.

dan yeri sökülmək və s.

6. III növ təyini söz birləşməsi + feil quruluşunda olanlar.

dəvənin quyruğu yerə dəyəndə
qulağının dibini (ardını) görəndə

*sabahın gözü açılmadan
sübhün gözü açılmamış
səhərin gözü açılar-açılmaz
boynunun ardını görəndə və s.*

Zaman bildirən frazeoloji birləşmələrin qrammatik xüsusiyyətlərindən danışarkən onları sintaktik səviyyədə də tədqiq etmək lazımdır. Məlumdur ki, cümlə üzvləri həm sözlərlə, həm də söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Məsələn:

Küçələrdəki qarovulların hərəsi bir bucağa qısılib mürgüləyirdi (M.Ordubadı) cümləsində *küçələrdəki qaravulların hərəsi* III növ təyini söz birləşməsi, *bir bucağa qısılib* feili bağlama tərkibi ilə, *mürgüləyirdi* feillə ifadə olunmuş cümlə üzvləridir. Bildiyimiz kimi, cümlə üzvləri quruluşuna görə sadə və mürəkkəb olur. Nitq hissələri ilə (sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlər) və frazeoloji vahidlərlə ifadə olunmuş cümlə üzvləri sadə, ismi və feili birləşmələrlə ifadə olunmuş cümlə üzvləri isə mürəkkəb olur.

Zaman bildirən frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunan cümlə üzvləri də sadədir. Amma burada bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır. Əsas tərəfi adlarla ifadə olunan temporal səciyyəli ismi frazeoloji vahidlər, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, I, II və III növ təyini söz birləşməsi, temporal səciyyəli feili frazeoloji birləşmələr isə feili birləşmə strukturundadır. Sual yarana bilər ki, ismi və feili birləşmələr,

əgər mürəkkəb cümlə üzvü hesab olunursa zaman bildirən ismi və feili frazeoloji birləşmələr nə üçün sadə cümlə üzvü olur. Bu suala cavab olaraq qeyd oluna bilər ki, ismi birləşmələrlə zaman bildirən ismi frazeoloji birləşmələri, feili birləşmələrlə isə zaman bildirən feili frazeoloji birləşmələri qarışdırmaq olmaz. Belə ki, temporal ismi frazeoloji birləşmələr bir neçə sözdən təşkil olunma cəhətdən – zahirən ismi birləşmələrə bənzəyir. Formal cəhətdən onlar arasında fərq yoxdur, onların səslənməsi qrammatik əlamətlərinə görə eyni olur, eyni qrammatik əlaqələrə əsaslanır, quruluş modelləri eynidir. Ona görə də Y.Seyidov qeyd edir ki, “sabit birləşmələrlə sərbəst birləşmələr arasında əsaslı forma fərqi olmur”.³⁰

Onların bir-birinə oxşar, ümumi cəhətlərini aşağıdakı nümunələrdən görmək mümkündür:

İsmi birləşmə İsmi frazeoloji birləşmə
I növ təyini söz birləşməsi modelində olanlar:

unudulmaz gün

qızıl dövr

II növ təyini söz birləşməsi modelində olanlar:

dağ başı yaz başı

III növ təyini söz birləşməsi modelində olanlar:

dağın arasında

iki daşın arasında

³⁰ Seyidov Y.M. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 1992,s.153.

Feili birləşmə Feili frazeoloji birləşmə

*qollarını çirmamaq çay gəlməmiş çırmanmaq
otlar göyərəndə qum göyərəndə*

Nümunələrdən aydın olur ki, ismi və feili birləşmələr nitqdə qrammatik normalar əsasında hər dəfə yenidən yaranır. Zaman bildirən ismi və feili frazeoloji vahidlər isə dildə hazır şəkildə mövcud olduğundan nitqdə yaradılmır. Həmçinin ismi və feili birləşmələrdə hər bir komponent öz mənasını qoruyub saxlayır, müqayisənin digər predmetləri isə semantik cəhətdən bütövləşərək birlikdə məna ifadə edir. Zaman bildirən ismi və feili fraeologizmləri təşkil edən komponentlər məcazi mənada işləndiyi üçün onlar arasındakı qrammatik əlaqə donuq hala keçir. İsmi və feili birləşmələrin tərkib üzvləri isə həqiqi mənada işlənir və onlar arasındakı qrammatik əlaqə mütəhərrikdir. Zaman bildirən ismi və feili frazeoloji vahidlərin tərkibi dəqiq və sabitdir. Onların tərkibini dəyişmək və sırasını pozmaq olmaz. Məsələn:

başı ağarana qədər

söz sözə gələndə

göz açıb yumunca və s.

İsmi və feili birləşmələri təşkil edən komponentlərin sırası dəyişkəndir, onları ayırmaq, aralarına söz əlavə etmək mümkündür. Məsələn: *məktəb binası – məktəbin yeni binası*. Deməli, zaman bildirən ismi və feili frazeoloji vahidlər də sərbəst

birləşmə modelləri əsasında qurulur. Bir sıra sərbəst birləşmələr kimi, bunlar da cümlənin bir üzvü, lakin sadə cümlə üzvü olur.

Zaman bildirən ismi və feili frazeoloji vahidlərin sintaktik müstəvidə təhlilindən sonra bu qənaətə gəlmək mümkündür ki, temporal frazeologizmlərin əsas sintaktik vəzifəsi zaman zərfliyi mövqeyində işlənməkdir. Bununla yanaşı, temporal frazeoloji birləşmələr nadir hallarda xəbər, təyin, təzi-hərəkət zərfliyi mövqeyində də çıxış edir.

Zaman bildirən frazeoloji birləşmələr zaman zərfliyi mövqeyində:

Səhər-səhər sökülməmiş dan yeri,

Dalğalanır Şirvan, Muğan düzləri. (İ.Səfərli);

Ə, kişisən, bu gecə gözü kişi kişinin qabağını kəsməz. (M.İbrahimov);

Gün əyləndə Gilaslıya, şər qarışanda Cəvizliyə çatdım. (Ə.Vəliyev);

Mən kənddə kiçik çillənin oğlan vaxtında ayağımı yorğan altında saxlamazdım. (Ə.Vəliyev);

Qoy axtarsınlar, qum göyərəndə tapacaqlar (A.Məmmədov);

Şənbə günüsəhərin gözü açılar-açılmaz qapı dö-yüldü. Heç kəsdə zərrə qədər şübhə yeri qalmadı ki, gələn Fərmandır. (Nahid Hacıyev);

Pənah xan elçilərin belə tülkü durmazdan qalaya gəlmələrindən başa düşdü ki, Hacı Çələbinin qoşunu

da burada hələ bəlkə qalanı mühasirəyə də alıb.
(M.Cəlal);

Ana ürəyidir insana dayaq; Pambıq zavodunun
həyatında, fəhlələrin qapısında *toyuq tardan düşəndə* kəl
arabasına beş gözəmə buğda yüklədilər. (Ə.Vəliyev);

Elə *ilk addımda* atın gözü qorxsaysdı, bircə dəfə
dirənib dursaydı, sonra fələk özü gələydi yenə ürgəni
irəli qova bilməzdi. (Ə.Məmmədخانlı);

Gecə uzununu yol gələn Vahidov *gün çeştə qalxınca*
evinə döndü. (S. Rəhimov);

Ellərin qarşısında *imtahan ayağında*; Rəvamıdır
mən solum açılmamış çiçək kimi. (S.Rüstəm);

Mən axşamdan dükanın qabağında, o yastı daşın
üstündə öz cırıq çuxama bürünüb yatmışam, bir də
gün yağlananda ayılmışam. (S.Rəhimov).

**Zaman bildirən frazeoloji birləşmələr xəbər
mövqeyində:** Bu günlər dördüncü iqlim ölkəsi Azər-
baycanda *yayın oğlan çağı*di.(Ə.Məmmədخانlı); Gözü-
müz o qədər qorxudulub ki; "Hələ *çay gəlməmiş çırma-
nırıq* biz. (..);Vallah yazıq bacım *can üstündədir*, həkim
aparmağa pulum yoxdur. (C.Cabbarlı); *Olan olub, torba
dolub*. Qanını qaraltma. (Ə.Vəliyev); Hər yan dedilər ki: -
Ey bəlakeş! *Gül çağıdır*, olmagil müşəvvəş. (M.Füzuli)

**Zaman bildirən frazeoloji birləşmələr təyin
mövqeyində:** Nənəmin *Nuh əyyamından qalma*, köhnə
sandığı evin küncündə saxlanırdı. (dan.); *Çiçəyi bur-
nunda* yeni gəlin adətə görə qayınatadan, qayınların-

dan yaşınarmış.(dan.); Ədilə xanım *Nikolaydan qalma* bir albomu stolun üstünə qoydu. (Ş.Nəzərli) və s.

Zaman bildirən frazeoloji birləşmələr tərz zərfliyi mövqeyində: Onlar *daban qırmadan* qaçır-dılar.("Qaçaq Nəbi"); Uşaqlar *dala baxmadan* məktəbinhəyətindən uzaqlaşdılar. (dan.); O qədər ac idi ki, yeməkləri *bir oturuma* bitirdi. (dan.); Söz keçəlin *ağzından çıxan kimi* o saat gördülər ki, bir yekə balıq sudan iki balasını çıxardıb dedi: - Alın, ikicə balam var. ("Sehirli üzük" nağılı)

III FƏSİL

MƏKAN VƏ ZAMAN BİLDİRƏN FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

3.1. Frazeoloji birləşmələrin üslubi-ekspressiv meyar əsasında bölgüsü

Frazeoloji vahidlər mürəkkəb dil vahidlərindəndir. Bu mürəkkəblik yalnız frazeoloji birləşmələrin komponentlərinin sayına görə deyil, eyni zamanda yarandığı sintaktik modellərin semantikasına, mənasına görə çoxcəhətliliyində özünü göstərir. Həmçinin söylənilmiş fikirlərin ekspressivliyini, emosionallığını qüvvətləndirmək qabiliyyətində də bu mürəkkəblik duyulur. Buna görə də frazeoloji vahidlərin ayrı-ayrı tipləri mövcuddur və frazeologiya həmin tiplərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini öyrənməyi tələb edir.

Ümumi dilçilik ədəbiyyatında frazeoloji vahidlərin müxtəlif meyarlar, prinsiplər əsasında fərqli variantlarda bölgüsünə rast gəlinir. Frazeoloji araşdırmalarla məşğul olan tədqiqatçılar frazeologizmləri müxtəlif şəkildə təsnif etmişlər. Frazeoloji vahidlərin klassifikasiyasında ən çox istifadə olunan meyarları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar.

I. Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin semantikasına, məna əsasına görə təsnifatı. Belə təsnifata Ş.Balli, V.V.Vinaqradov, N.M.Şanski, S.Cəfərov və başqalarının bölgüsünü aid etmək olar. Ş.Balliyə görə, bu meyar əsasında frazeologizmlər aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1) “frazeoloji qrup” – nisbi müstəqilliyini saxlayan sözlərin iştirakı ilə düzəllər; 2) “frazeoloji bitişmə” – elementləri tamamilə bir-biri ilə əlaqədar olanlar; 3) “ara tip” – belə vahidlərə feil birləşmələrinin («перифразы») misal gətirir.³¹

V.V.Vinaqradovun fikrincə, frazeologizmləri komponentlərinin məna əsasına görə aşağıdakı qruplara ayırmaq lazımdır:

1) “frazeoloji birikmələr”- bu birikmələrin ümumi mənası ilə komponentləri arasında heç bir yaxınlıq, hətta potensial əlaqə yoxdur. 2) “frazeoloji bitişmə” – sözün potensial ekvivalentidir. 3) “frazeoloji birləşmə”.³²

N.M.Şanski belə hesab edir ki, semantik bütövlük və frazeologizmlərin ümumi mənası ilə komponentlərinin semantikasını arasında əlaqənin tipinə görə bu dil vahidlərini dörd qrupa bölmək lazımdır.

³¹ Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, s. 7-8.

³² Bax: Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, s. 8-9.

N.M.Şanski V.V.Vinaqradovun bölgüsünə frazeoloji ifadələri də əlavə etmişdir:

1) frazeoloji birləşmə; 2) frazeoloji vəhdət (birlik); 3) frazeoloji bitişmə; 4) frazeoloji ifadə³³

S.Cəfərov da Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələri bu prinsip əsasında bölmüşdür. Dilçi yazır: "Müasir Azərbaycan dilində olan idiomlar öz quruluşuna və daxili mütəhərriqliyinə görə üç qrupa ayrılır: qovuşma idiomlar, birləşmə idiomlar, uyuşma idiomlar."³⁴

II. Frazeoloji birləşmələrin leksik tərkibinə əsaslanan təsnifat. M.N.Şanski bu meyar əsasında frazeoloji vahidləri iki böyük qrupa ayırdığını qeyd edir. Frazeologizmlərin bir qrupu elə sözlərdən təşkil olunur ki, onlar müstəqil işlənmə dərəcəsinə malikdir və müasir dilin aktiv leksikasına daxildir. Digər qrupu təşkil edən frazeologizmlərdə isə komponentlər bir-biri ilə sıx bağlıdır, yəni birlikdə müəyyən məna ifadə edir, semantik cəhətdən bütövləşmişlər və bəzən arxaik sözlərdən də ibarət ola bilirlər.³⁵

³³ Шанский М.Н. Фразеология современного русского языка. Москва: изд.-во «Высшая школа»,1969.

³⁴ Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. (Leksika) Bakı: Maarif, 1982, s. 101.

³⁵ Шанский М.Н. Фразеология современного русского языка. Москва: изд.-во «Высшая школа»,1969, s. 88.

III. Frazeoloji birləşmələrin strukturuna görə təsnifatı. Ə.Dəmirçizadə frazeoloji vahidləri söz, söz birləşməsi və cümlə şəklində təsəvvür edərək onlardan “idiomlar” adı altında danışıq və quruluşuna görə aşağıdakı qruplara ayırmışdır:

1) İdiomatik sözlər; 2) İdiomatik ifadələr; 3) İdiomatik cümlələr.

Söz səciyyəli idiomlara *tülkü* (hiyləgərlik mənasında), *dayı* (vəzifədə olan adam), *dəm* (bir az kefli) tipli sözləri, söz birləşməsi şəklində olan idiomlara *başə düşmək*, *ürəyinə xal salmaq* və s. tipli frazeoloji vahidləri, cümlə strukturunda olanlara isə atalar sözləri və məsəlləri nümunə göstərmişdir.³⁶

H.Həsənova görə, frazeologizmləri strukturca iki qrupa ayırmaq olar: 1) Sözü mənə ekvivalenti kimi çıxış edən frazeologizmlər – nominativ funksiyalı frazeologizmlər; 2) Mənasına görə cümləyə bərabər frazeologizmlər – kommunikativ funksiyalı frazeologizmlər.³⁷

IV. Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin sayına görə təsnifatı. Həmin meyara əsaslanaraq tədqiqatçılar frazeoloji birləşmələri bu cür təsnif etməyi məqsədəuyğun hesab etmişlər:

³⁶ Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, s. 168-179.

³⁷ Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası (Ali məktəb üçün dərs vəsaiti), Bakı: Maarif, 1987, s. 217-219.

- 1) ikikomponentli frazeoloji vahidlər;
- 2) üçkomponentli frazeoloji vahidlər;
- 3) üçdən artıq komponentli frazeoloji vahidlər.

V. Frazeoloji vahidlərin əsas sözün qrammatik səciyyəsinə görə təsnifatı. Frazeoloji vahidlər bu meyarə əsasən iki qrupa ayrılır:

1. ismi frazeoloji birləşmələr
2. feli frazeoloji birləşmələr.

VI. Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin mənşəyinə görə təsnifatı. Mənşəyinə görə frazeoloji birləşmələri iki qrupda təsnif edilir:

1) xalis frazeologizmlər – milli səciyyəlidir. Bu cür frazeoloji vahidlərin komponentləri milli sözlərdən ibarət olur;

2) alınma frazeologizmlər – daxili komponentlərindən biri və ya hər ikisi başqa dillərə məxsusdur. Yaxud başqa dilə məxsus frazeoloji vahidlər bu və ya digər dillərə keçərək işlədilir.

Nəhayət, frazeoloji birləşmələr nitqimizin daha canlı, zəngin və obrazlı olması üçün istifadə olunur ki, bu da onların ekspressiv – emosional keyfiyyətləri ilə əlaqədardır.

VII. Frazeoloji vahidlərin üslubi-ekspressiv xüsusiyyətlərinə görə təsnifatı. Frazeoloji birləşmələrin ekspressiv-üslubi xüsusiyyətləri nöqtəyi-nəzərindən təsnifi ayrıca leksik vahidlərin bu meyarə görə təsnifindən heç nə ilə fərqlənmir. Buna görə də frazeoloji ifadələrin üslubi differensasiyası məsələsi

onların emosional-ekspressiv xüsusiyyətləri məsələsi kimi özünü göstərir. Frazeoloji birləşmələrin üslubi özünəməxsusluğu və ekspressiv çalarları onu açıqlayır ki, dil hər birinin özünəməxsus xüsusi üsul və vasitələri olan bir neçə üslubun yekunu kimi çıxış edir

Frazeoloji araşdırmalar zamanı dilçilər frazeologizmləri üslubi-ekspressiv xüsusiyyətlərinə əsasən də təsnif etmişlər. A.İ.Smirnitski ingilis dilində frazeoloji materialları tədqiq edərkən onları üslubi cəhətdən iki qrupa bölmüşdür:

1) üslubi cəhətdən neytral olub məcaziliyini itirən idiomlar

2) xüsusi idiomlar³⁸.

N.M.Şanski bu meyara əsaslanaraq rus dilinin frazeoloji materiallarını üç böyük qrupa bölmüşdür. "İşlənmə dərəcəsinə və özünəməxsus üslubi əsaslarına görə müasir rus ədəbi dilində frazeoloji ifadələri üç böyük qrupa bölmək olar: üslublararası frazeologiya, danışiq-məişət frazeologiyası və kitab frazeologiyası. Frazeoloji ifadələrin xeyli hissəsi nitqimizin inkişafı prosesində üslublararası frazeoloji vahidlərə çevrilir, danışiq-məişət və kitab frazeologiyasında

³⁸ Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. Москва: Изд.-во. «Литературы на иностранных языках», 1956, s. 224-225.

intensiv şəkildə yeni-yeni qruplar və modellər meydana çıxır.”³⁹

N.M.Şanski frazeoloji vahidlərin üslubi-ekspressiv xüsusiyyətlərinə əsasən təsnifatında üslublararası frazeologiya dedikdə elə frazeoloji sabit ifadələri xatırlayır ki, onlar dilin bütün üslublarında işlənən, hamıya məlum olan vahidlərdir və “sıfır” yəni “neytral” üslubi xarakterlidir. Danışiq-məişət səciyyəli frazeologizmlər üslublararası frazeologizmlərdən bir tərəfdən daha dar işlənmə sferasına malik olmağı ilə, digər tərəfdən isə özünün spesifik “aşağı düşürülmüş” ekspressiv-üslubi çalarları ilə fərqlənir (oxşamalar, kobud sözlər, ironiyalar, zarafatlar, familiarlıq və s.) Kitab frazeologizmləri danışiq-məişət frazeologizmlərindən bir tərəfdən tamamilə başqa istifadə edilmə dairəsinə görə, yəni yalnız yazılı nitqdə işlənməsinə görə, digər tərəfdən isə özünün spesifik “yüksəldilmiş” ekspressiv-üslubi çalarları ilə fərqlənir (nəzəriyyəçilik, təmtəraqlılıq, patetiklik, poetiklik və s.)⁴⁰.

Frazeoloji vahidlərin üslubi keyfiyyətləri tədqiq olunarkən onların üslubiyyatda yeri məsələlərinə diqqət yönəltmək lazımdır. Bu dil vahidlərinin daha

³⁹ Шанский М.Н. Фразеология современного русского языка. Москва: Изд.-во «Высшая школа»,1969, s. 194-195.

⁴⁰ Шанский М.Н. Фразеология современного русского языка. Москва: Изд.-во «Высшая школа»,1969, s. 195-197.

çox hansı funksional üslublarda və hansı məqsədlərlə istifadə olunması ilə əlaqədar məsələlərin araşdırılması vacibdir.

Zaman keçdikcə funksional üslublar kəmiyyətcə artıb dəyişmişdir və zənginləşmə istiqamətində inkişaf etdiyindən ədəbi dilin funksional üslublarının növləri, kəmiyyəti haqqında dilçilərin fikir fərqlilikləri özünü göstərmişdir. "Dil üslub qatlarından ibarətdir, bu qatlar isə təfəkkür tərzinə görə fərqlənən ifadə tərzinin məqsədə uyğun ifadəlilik vasitələri sistemi əsasında yaranmış qatlardır" yazan Ə.Dəmirçizadə bu mülahizəsini bir qədər də aydınlaşdırır: "...bədi, elmi, və ictimai-siyasi təfəkkür tərzlərinə müvafiq olaraq üç cür də ifadəlilik sistemi yaranır; bunlar da başlıca olaraq aşağıdakı üç üslubun formalaşması üçün əsas təşkil edir:

1. Bədi təfəkkür sistemi – bədi üslub.
2. Elmi təfəkkür sistemi – elmi üslub.
3. İctimai-siyasi təfəkkür sistemi – ictimai-siyasi üslub.⁴¹

K.Əliyev Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslublarını belə bölmüşdür:

- 1) məişət-ünsiyyət üslubu;
- 2) bədi üslub;
- 3) natiqlik üslubu;

⁴¹ Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, s. 31.

- 4) elmi üslub;
- 5) rəsmi-əməli üslub;
- 6) publisistik üslub.⁴²

H.Həsənovun "Nitq mədəniyyəti və üslubiyat" kitabında müxtəlif dilçilərin ədəbi dilin funksional üslublarının təsnifi prinsipləri və onların kəmiyyəti haqqında fikirlərini ətraflı şəkildə izləmək mümkündür⁴³.

Nəhayət, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları milli ictimai tərəkürümüzün əsas sahələrini əhatə etməklə beş sayda sabitləşmişdir. Funksional üslublar sisteminə bunlar daxildir:

- 1) Bədii üslub.
- 2) Elmi üslub.
- 3) Publisistik üslub.
- 4) Danışiq-məişət üslubu.
- 5) Rəsmi-işgüzar üslub.

Funksional üslublar ünsiyyətin hər hansı bir sahəsində müəyyən məqsədə xidmət edən və müəyyən funksiya daşıyan dil vasitələrinin sistemidir deyən İ.Ağayeva yazır: "Üslublar müxtəlif dil səviyələrində (leksik, morfoloji və sintaktik) müəyyən dil vasitələri toplusunun işlənmə tezliyi ilə səciyyələnir.

⁴² Əliyev K.Y. Üslubiyyat və üslublar sistemi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1985, s. 81.

⁴³ Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları (Ali məktəb üçün dərslik), Bakı: Maarif, 2003, s. 249-256.

Belə ki, funksional üslublar leksik səviyyədə ünsiyyətə müəyyən sahəsinə məxsus anlayışları ifadə etmək üçün daimi şəkildə işlədilən xüsusi söz ehtiyatının (məsələn, elmi üslubda terminlərin), eləcə də üslubi və emosional-ekspressiv məzmun daşıyan sözlərin mövcudluğuna görə, qrammatik səviyyədə bir qrup morfoloji və sintaktik vasitələrin üstün şəkildə işlədilməsinə görə, frazeologiyada isə frazeoloji vahidlərin müəyyən tiplərindən istifadə olunmasına görə bir-birindən fərqlənir.”⁴⁴

Fəslin əvvəlində dünya dilçiliyində frazeoloji birləşmələrin üslubi xüsusiyyətləri meyarına əsaslanan bölgüləri təqdim etdik. Üslubi-ekspressiv xüsusiyyətlər meyarına görə Azərbaycan dilinin frazeoloji materiallarını təsnif etmək mümkündür. Azərbaycan dilinin frazeoloji fondundan, həmçinin məkan və temporal səciyyəli frazeoloji birləşmələrdən ədəbi dilin funksional üslublarında müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunur.

Dilçilik elmində qəbul olunmuşdur ki, ümummilli dil vahidlərinin ekspressiv-emosional və üslubi əsaslarını tədqiq edən, onların məqsədəuyğun işlədilməsini, priyomlarını, dilin funksionallaşma qanunauyğunluqlarını öyrənən sahə üslubiyyat adlanır. Dil vahidlərindən sayılan frazeoloji birləşmələrin üslubi-

⁴⁴ Ağayeva İ.S. Bədii və elmi üslub. Bakı: Maarif, 1988, s. 4.

ekspressiv imkanlarının öyrənilməsi dilçiliyin həm frazeologiya, həm də üslubiyyat sahəsində araşdırılır. Bununla əlaqədar olaraq, üslubi frazeologiya anlayışı yaranmışdır. Burada üslubi xüsusiyyətləri tədqiq olunan frazeoloji birləşmələrin nitq prosesində işlənməsində məqsəd nədir sualına cavab tapılır. Şifahi nitqdə işlənən və ya yazıya alınan frazeologizmlər bir neçə üslubi məqsədlər üçün istifadə olunur. Bu üslubi məqsədləri aşağıdakı kimi sadalamaq mümkündür:

- 1) söylənilən fikri dəqiq və aydın başa salmaq, izah etmək, aydınlaşdırmaq;
- 2) ekspressiya yaradaraq söylənilən fikri daha obrazlı, emosional, təsirli bir dillə ifadə etmək;
- 3) dinləyicidə həyəcan yaratmaq, təşvişə salmaq;
- 4) dinləyiciyə təsəlli vermək, nəyisə xatırlatmaq;
- 5) nəyisə eyham vurmaq, şübhələndirmək, təqsirləndirmək;
- 6) dinləyicini sevindirmək, güldürmək, şənləndirmək;
- 7) dinləyicini qəmləndirmək, duyğulandırmaq, ağlatmaq;
- 8) təhqir etmək, kinayə və məsxərəyə qoymaq;
- 9) baş vermiş müəyyən bir hadisəyə, söylənilən hər hansı bir fikrə dəyərləndirici münasibət ifadə etmək və s.

Frazeoloji birləşmələr nitqi zəngin, parlaq, obrazlı və inandırıcı etmək üçün istifadə olunan üslubi vasitələrdən biridir. Belə demək mümkünsə, frazeoloji birləşmələr dili dirildir, canlandırır. "Söz üslubi cəhətdən ya neytral, ya da müəyyən çalara malik olub təsirli ifadə vasitəsi kimi işlədilə bilər. Lakin frazeoloji vahidlər adətən başdan-başa obrazlı vahidlərdir. Dildə bədii ifadə vasitəsi kimi çıxış etmək frazeologiyanın səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir. İfadəlilik keyfiyyəti frazeoloji vahidlərin təbiətində mövcuddur."⁴⁵

Frazeoloji vahidlərin köməyilə nitqimiz daha tərəvətli və emosional olur. Frazeologizmlərə məxsus olan bu spesifik keyfiyyəti yalnız söz sənətkarlarının təfəkkürünə əsaslanan bədii nümunələrdə, publisist tərəfindən yaradıcılıqla istifadə olunan məqalə, oçerk, felyeton və s. da deyil, hətta obrazlı olmayan adi danışq- məişət üslubunda da görmək olur.

Lakin frazeoloji birləşmələrin qeyd olunan bu keyfiyyəti özünü daha çox bədii ədəbiyyat nümunələrində və publisistikada göstərir. Yazıçı və publisistlərin məharəti sayəsində frazeoloji birləşmələr də ayrıca sözlər kimi bu və ya digər bədii obrazın yaradılmasında, koloritli müəllif nitqi, qəhrəmanların portretini daha dolğun və canlı təsvir etmək üçün xüsusi üslubi vasitəyə çevrilir.

⁴⁵ Əliyev K.Y. Üslubiyyatda frazeologiyanın yeri // Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Bakı, 1967, s. 40.

3.2. Məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələrin üslubi-ekspressiv xüsusiyyətləri

Məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələr digər frazeoloji birləşmələr kimi rəngarəng üslubi xüsusiyyətlərə malikdir. Onların ən başlıca xüsusiyyəti müəyyən bir məkanı, yaxın və uzaq məsafələri və zaman anlayışını özünəməxsus biçimdə, frazeoloji müstəvidə adlandırmaqdır. Nitqin emosionallığını, obrazlılıq və ifadəliliyini yaradan ən təsirli vasitələrdən biri frazeoloji birləşmələr götürülür. Məsələn, məkan və zaman məzmunlu sözün əvəzinə məcazi məna kəsb edən frazeoloji birləşmələrin nitqdə yaratdığı canlılıq, obrazlılıq onların qarşılıqlı olan leksik vahidlərdən dəfələrlə qüvvətlidir. Müqayisə edək: *uzaq* və *daha uzaq* sözlərinin əvəzinə həmin semantikalı frazeoloji birləşmələrə nəzər salaq:

əl çatmayan yer; ün yetməyən yer, dünyanın o başında; dünyanın qurtaracağında; dünyanın qurtaran yeri; Allahu əkbərin eşidilməyən yeri; Allahu əkbərin qurtarmayan yeri; Allahın nəzərlərindən uzaq yer və s.

Həmin müqayisəni *həmişə* və *heç vaxt* sözlərini eyni məna əks etdirən frazeoloji birləşmələrlə də aparmaq mümkündür:

Adəmdən xatəmə; qulağının dibini (ardını) görəndə; axır nəfəsə kimi; dəvənin quyruğu yerə dəyəndə; son damla (damcı) qanına qədər; fəlak göydən yerə ensə də; nəfəsi kəsilməyə qədər; qum göyərəndə; başı ağarana qədər; iki

dünya bir olsa; canı ağzından çıxanacan; yüz il yüz ilə qalsa da..

Məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələr funksional üslublardan bədii üslub, publisistik üslub və danışıq-məişət üslubunda işlənir.

3.2.1. Məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələrin bədii üslubda işlənməsi

Bədii üslub milli bədii təfəkkürümüzün ifadəsi olub, obrazlı, emosional nitq formasıdır. Yaranma tarixinə görə qədim olan, çox və dəyişən variantları ilə, kütləvililiyi ilə seçilən bədii üslub mahiyyətinə, tərbiyyəvi əhəmiyyətinə, bədii-estetik dəyərinə, bədii təfəkkürü formalaşdırmasına, müxtəlif dil vahidlərinin obrazlılıq yaratmasına görə ədəbi dilin digər üslublarından fərqlənir.

Emosionallığın, ekspressivliyin və təsvir vasitələrindən fərqi istifadənin bu üslub üçün mühüm olduğunu qeyd edən Ə.Dəmirçizadə yazır: "Bədii üslub və ya bədii dil obrazlı dildir; bu üslubda obrazı - surəti daha parlaq, daha canlı rəsm etmək üçün ən əlverişli sözü və ya ifadəni tapıb işlətmək tələb olunur."⁴⁶

Bədii təsvir və ifadə vasitələri bədii üslubda obrazlılıq yaradılması üçün aparıcı vasitələrdən

⁴⁶ Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, s. 31.

biridir. Bədii üslubda işlənən bu leksik-semantik kateqoriya haqqında T.Əfəndiyeva yazır: "Məcəz daima hiss-həyəcana, estetikaya, obrazlılığa meyl göstərən insan təfəkkürünün məhsuludur, dilin kateqoriyalarından biridir."⁴⁷

Bədii üslubda ekspressiya, ifadəlilik yaratmaq üçün istifadə olunan leksik kateqoriyalardan biri də frazeoloji birləşmələrdir. Frazeoloji birləşmələrin təsvir imkanı genişdir. Frazeoloji birləşmələrdə xəlqilik, xalq ruhu vardır desək yanılmazıq. Bədii əsərdə işlənmiş frazeoloji vahidlər əsərin daha poetik və səmimi, dilinin zəngin olmasına səbəb olur.

Frazeoloji vahidlərin potensial üslubi effektləri haqqında fikirlərini M.Hüseynov obrazlı biçimdə qələmə alır: "Frazeoloji birləşmələrin mayası obrazlılıqdan tutulmuşdur. Odur ki, onun bətnində çox güclü enerji ehtiyatının, gözlənilməz üslubi potensialının hələ aşkarlanmamış ehtiyatı mövcuddur. Rüşeymlərində mövcud olan obrazlı əlamətlər əsl istedadlı qələmin köməyi ilə pöhrələnib üzə çıxır, şaxələnib sənətin əsrarəngiz poetik keyfiyyətlərini açır, şeirin ideya və bədii-estetik strukturunun əsasında dayanır."⁴⁸

⁴⁷ Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı: Nurlan, 2007, s. 80.

⁴⁸ Hüseynov M.A. Poetik frazeologiya. Almatı: Ulağat, 2013, s. 31.

Frazeologizmlərin üslubi keyfiyyətləri haqqında deyilən bütün fikirləri, həmçinin, məkan və temporal frazeoloji birləşmələrə şamil etmək olar. Xalq təfəkkürünün məhsulu olan bu frazeoloji vahidlər ilk poetik nümunələr olan bayatlarımızda işlənmişdir. Xalq ədəbiyyatı nümunələrində işlənmiş məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələr poetik situasiyada konkretləşir və fikrin daha anlaşılıqlı, ifadəli, həmçinin, ekspressiv-emosional çalarlarını tündləşdirir. Fikrimizi bir neçə folklor nümunəsi üzərində aydınlaşdıraraq.

Qızılgülü xar olsa,
Dörd yanında sar olsa.
Qoç igid heç durarmı,
Yarı yadlara qalsa? (Azərbaycan bayatları, s. 24)

Dağlar başın dad aldı,
Dörd bir yanın yad aldı.
Gedirdim yetim yara,
Üstümü cəllad aldı. (Azərbaycan bayatları, s. 49)

Göz yaşın daşa düşər,
Axdıqca daşa düşər.
Bacının ağır gündə
Yükü qardaşa düşər. (Azərbaycan bayatları, s. 31)

Xoruz *ban verəndə* gəl,
Sinəm qan verəndə gəl.
Sağlığında gəlmədin,
Barı can verəndə gəl! (Azərbaycan bayatıları, s. 55)

İşim aşmadı başdan,
Gözüm doymadı yaşdan.
Fələk mənə versəydi,
Verərdi *əzəl başdan*. (Azərbaycan bayatıları, s. 64)

Dan yeri söküləndə,
Zülf üzə töküləndə.
Şeh düşmüş gülə bənzər
Ağ üzdən öpüləndə. (Azərbaycan bayatıları, s. 100)

Əziziyəm qar gündə,
Yağır dağa qar gündə.
Yarı görmək istəyir
Ürəyim bu *dar gündə*. (Azərbaycan bayatıları, s. 160)

Frazeoloji birləşmələr bəzən real olmayan məkan adlarını ifadə edir. Xəyali məkanları adlandıran frazeoloji birləşmələr lirik qəhrəmanın daxili-psixoloji aləminin şərhinə yönələrək böyük üslubi keyfiyyət qazanmış olur. Lirik "mən" in ülvi və dərin hisslərini, bəzən isə keçirdiyi daxili sarsıntıları, əzab və izzət içərisində qıvrandığını təsvir edərkən məkan məzmunlu frazeologizmlərdən faydalanılır

və bunlar fərdi üslubi xarakter daşıyır. Xəyali məkan obrazlarına həm folklor nümunələrində, həm klassik, həm də çağdaş ədəbiyyat nümunələrində rast gəlmək olur. Məsələn:

Əzizim ayaz olmaz,
Buluddu, ayaz olmaz.
Mən ki *qəm oylağ*ıyam
Dərd məndən ayaz olmaz. (Azərbaycan bayatıları, s. 40)

Dərd gölündə üz, canım,
Dərdi sapa düz, canım.
Yara qurban verərəm,
Əgər olsa yüz canım. (Azərbaycan bayatıları, s. 132)

Bu dağlar *qəm dağ*ıdı,
Çək hələ, qəm dağıdı.
Səndən gələn xoş xəbər
Dəryaca qəm dağıdı. (Azərbaycan bayatıları, s. 169)

Nümunələrdən də aydın olduğu kimi xalq ədəbiyyatı nümunələrində işlənən məkan mənalı frazeoloji vahidlər məzmunun daha dolğun ifadəsinə xidmət edir. Bayatılardakı fikrə elastiklik, anlaşıqlıq, emosionallıq və ekspressivlik gətirən ismi frazeoloji birləşmələr təkrarolunmaz obrazlılığa malikdir. Həmçinin klassik poeziyamızın nümayəndələri

tərəfindən təfəkkür məhsulu sayılan məkan bildirən poetik frazeoloji vahidlərdən istifadə olunmuşdur. Məsələn, dahi şairimiz, ölməz sənətkar Füzulinin yaradıcılığında xəyali məkan məzmunlu poetik frazeoloji vahidlərə rast gəldik:

Qəm diyarında əcəl peyki güzgar etməz mana,
Yox sanıb varım məgər kim, etibar etməz mana.

(M.Füzuli, s. 50)

Parə-parə könlümün suzi-dərunə tabı yox,
Göz yolundan qətrə-qətrə qan olub, çıxsaydı kaş.

(M.Füzuli, s. 166)

Göz yoludur ki, *könül mülkünə* xublar girər ondan
Tutma ey əşk, onu billah ki, əcəb rah-güzərdir.

Müasir poeziya nümayəndələri də xalq dilindəki frazeoloji birləşmələrin potensial ekspressivliyindən, obrazlılığından istifadə edərək uğurlu şeirlərin yaranmasına səbəb olurlar. Xalq dilinə yaxın olan şairlərimiz şeirlərində xalqın mənəvi sərvəti sayılan frazeoloji vahidlərin üslubi keyfiyyətlərindən yararlanırlar. Şairlərin fərdi üslubu, obrazlı dildən istifadə məharəti onların canlı danışıq dilindən istifadə mədəniyyətinə əsaslanır. Canlı dilə bağlı olan şair və yazıçılarımız əsrarəngiz frazeoloji birləşmələrin yeni mənalarını kəşf edərək dərin hiss və həyəcanları ustalıqla canlandırırlar. Bədii təfəkkürdən süzülüb gələn poetik dil vahidləri ilə xəyali məkan obrazları yaradırlar ki, bunlar frazeoloji vahidlərin üslubi xüsusiyyətləridir. Məsələn:

Göylərin alçatmaz bir qatındayıq,
Həsət asta-asta düşürür bizi. (N.Kəsəmənli, s. 46).
Könül ümmanında Coşar tufanlar,
Sevgi vadisində Çağlayan seldir. (N. Xəzri. I c., s. 239)
Kədər ümmanında təlatüm sonsuz,
Ürək müsibətə dözməyir daha.
Niyə sədaqətin qiyməti ucuz,
Niyə xəyanətin qiyməti baha. (N. Xəzri. II c., s. 122)
Xalq durur, el durur... mizan, tərəzi,
Hər gözün önündə çəki daşı var.
Daşını, qayanı at nalı əzib
Hər çiçək kökündə bir göz yaşı var. (A. Kəmərli, s. 136)
Yalanlar-cəzbli, yalanlar-şirin,
Keçir boynumuza dəmir halqası.
Yalan dənizində üzən kəslərin,
Yalnız rəzalətdir qiblənəməsi. (B. Vahabzadə, s. 239)

Görkəmli şair Məmməd Arazın "Ata ocağı" adlı şeirində ifadə olunmuş fikirlər başdan-başa bədii, obrazlı, poetikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, şeirin adı məkan mənalı frazeologizmdir. Bu adın özündə məcazilik vardır. Çırpısı tətikdə, odunu dəmdə olan "ata ocağı"nı tərk edən, dünyasını dəyişən anda atanın oğluna ata ocağının müqəddəsliyi haqqında söylədikləri ən təsirli bədii lövhələrdən biridir. Müqəddəs məkanı adlandıran *ata ocağı* frazeoloji birləşməsinin mənası şeirdən təqdim edilən parçada

- atanın ölüm ayağında oğluna vəsiyyətində aşağıdakı kimi şərh olunur:

Babandan qalıbdır bu ocaq bizə,
Bir ocaq sönəndə bir tifaq itir.
Bir ocaq söngüsü qeyrətimizə,
Bir düşmən nəslinin qəhqəhəsidir;

(A. Məmməd I c., s. 106)

M.Arazın bu şeiri bütövlükdə məlum frazeologizmin motivləri üzərində qurulmuşdur. Şeirdəki fəlsəfi-poetik fikrin geniş miqyas alaraq şərh olunmasında məkan məzmunlu *ata ocağı* frazeologizminin böyük rolu vardır.

Şair və yazıçılar temporal səciyyəli frazeologizmlərin zəngin poetik çalarlarından istifadə edərək əsərdə ifadə olunmuş yüksək duyğuları, dərin hissləri, lirizmi oxuculara çatdırmış olurlar. Bədii nümunələrin dilinin poetik səviyyəyə qalxmasında həmin frazeoloji vahidlərin üslubi boyası əsas götürülür. Zaman bildirən frazeoloji vahidlər hissi-emosional və ekspresiv məziyyətlərə malik olmaqla güclü bədiilik yaratma vasitəsi ola bilər.

Ömrə bel bağlama, ömür əzəldən
Amana bənd olub, aman, ay aman!

Ölüm qaşnan gözüün arasındadır
Yaxşıya yaxşı ol, yamana yaman!

(F. Sadıq, s. 57)

Dünya dağılsa da, demərəm.
Bu cığırım haçan yola çıxacaq,
Gözləməkdən gözüm kökü saraldı.
Bu cığırım haçan yola çıxacaq
Axşam düşüb, şər qarışıb, qaralıb.

(A.Kəmərlı, s. 56)

Göz yumub qaralanda,
Ay işığı sərilib
Damlar üstə qalanda
Dəniz nağıl danışır
Elə bil ulduzlara.
(F.Qoca, s. 45)

Ömrümüzün yazı, yayı, payızı
Qışı kimi ağrılydı, acılı.
(F.Məmmədli, s.185)

Ömrün payızı gəldi, xəzan oldu diləklər,
Şum saldı ötən qayğılar alnımda, üzümdə.
(R.Yusifoglu, s. 236)

Bəli, biz yeri gələndə
gülləni,
yeri gələndə gözüümüzü
sıxa bilirik qəlbimizə. (F. Məmmədli, s. 255)

Yuxarıdakı nümunələrdə söz ustaları tərəfindən istifadə olunmuş zaman bildirən frazeoloji birləşmələr olduğu kimi, üzərində işlənilmədən, saf halda bədii ədəbiyyat nümunələrinin dilində işlənmişdir. Canlı danışığın, milli koloritin ən özünəxas xüsusiyyətlərini bədii əsərlərin dilinə köçürməkdə frazeoloji vahidlərin üslubi-estetik funksiyalarından istifadə edən şair və yazıçılarımız bəzən frazeoloji vahidlər üzərində müəyyən əməliyyatlar aparırlar. Belə ki, ya frazeologizmlərin ifadə etdikləri mənanı saxlamaqla komponentlərini dəyişdirərək, ya komponentlərindən biri və ya bir neçəsini ixtisar edərək, ya da yeni sözlər əlavə edərək onların üslubi funksiyalarını qüvvətləndirməyə nail olurlar.

Göz yumub aləmdən, istərdim açam rüxsarinə,
Canım aldın, *göz yumub-açınca* möhlət vermədin.
(M.Füzuli, I c., s. 199)

Gedər-gəlməz bir yol var deyirlər,
arasında gözlə qaşın.
Bəlkə bu
təcili yardım maşınıdır
bir ömrü, beş ömrü
xilas etməyə gedir. (R. Rza II c., s. 178)

Uşaq qəlbin hər gün ağlar, kırıməz,
Arzuların ayaq açıb yeriməz.
Yüz il qalsa buzun, qarın əriməz

Günsüz ömür yaşamasan yaxşıdı. (Z.Yaqub, s. 164)

Birinci şeir nümunəsindəki *göz yumub-açınca* temporal frazeoloji birləşməsinin əslisi *göz açıb yumunca* birləşməsidir. İkinci nümunədəki *arasında gözlə qaşın* frazeoloji birləşməsi isə *gözlə qaş arasında* zaman bildirən frazeoloji birləşməsinin tərkib hissələrinin yerinin dəyişdirilməsi ilə əlaqədar olan üslubi əməliyyat nəticəsində yaranan haldır. *Sökülməmiş dan yeri* frazeologizminin də komponentlərinin yeri dəyişdirilmişdir ki, bu üslubi əməliyyat şeirin bədiiliyini, axıcılığını qüvvətləndirən amildir. Sonuncu nümunədəki *yüz il qalsa* frazeologizmi isə “heç vaxt” zaman sözünün ekvivalenti olan *yüz il yüz ilə qalsa* temporal frazeologizminin ixtisar variantından başqa bir şey deyil.

3.2.2. Məkan və zaman bildirən frazeologizmlərin publisistik üslubda işlənməsi

Bildiyimiz kimi, ictimai-siyasi üslubun qeyri-rəsmi budağına aid edilən⁴⁹ publisistik üslub milli ictimai təfəkkürü ifadə edir. Qəzetlərin, kütləvi oxucular üçün nəzərdə tutulan jurnalların, radionun, televiziyanın, elmi-kütləvi kitabların dilini əhatə edir. Həmçinin, mitinq və iclaslardakı çıxışlar da

⁴⁹ Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, s. 37.

publisistik üsluba aid nitq formalarıdır. Publisistik üslub ifadəsi ilə yanaşı, bəzən mətbuat dili anlayışı da işlənir ki, hər ikisi eyni mənanı əks etdirirlər. Təbliğat-təşviqat xarakterli⁵⁰publisistik üslubun dili kütləyə ünvanlandığından çox aydın, sadə, hamının anlaya biləcəyi şəkildədir.

Publisistik üslubda frazeoloji vahidlərin hər növündən geniş istifadə olunur. "Frazeologizmlər müstəqil mətbuatın da dilində yüksək göstəriciyə malikdir. Belə ki, onlar mətnlərdə üslub müxtəlifliyi yaradır, dövrün mühüm ictimai-siyasi situasiyaları bu vahidlərin köməyi ilə canlandırılır."⁵¹

Frazeoloji vahidlər publisistik üslubun dilinə ifadəlilik, obrazlılıq, bədiilik, milli kolorit və lakonik təsvir gətirir. Publisistikada obrazlılıq, birinci, başlıqlardan başlayır. Bəzən frazeoloji vahidlər başlıq seçilir.

Bildiyimiz kimi, frazeoloji vahidlərin işlənməsi bədii dilin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Həmçinin publisistikada obrazlılıq mümkündür. Lakin bu obrazlılıq bədii üslubdakı obrazlılıqdan, poetiklikdən fərqlənir. Bədii üslubda konkretləşdirmə əsas olduğu kimi, publisistik üslubda ümumiləşdirmə əsasdır.

⁵⁰ Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları (Ali məktəb üçün dərslik), Bakı: Maarif, 2003, s. 272.

⁵¹ Əliyeva S.İ. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin mətbuat üslubu. Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. 128.

Frazeoloji vahidlərin digər növləri kimi məkan və zaman bildirən frazeologizmlər də publisistikada geniş müraciət olunan dil vahidləridir. Onların rəngarəng üslubi keyfiyyətlərindən faydalanaraq yeni informasiyalar anlaşılıq, sadə bir dillə ifadə olunur.

Məkan və temporal səciyyəli frazeoloji birləşmələr mətbuat üslubunda daha çox başlıqlarda işlənir. Bu zaman publisistik yazılarda əks olunmuş informasiyalara diqqət çəkmək və oxucularda ekspressiv-emosional təəssürat yaratmaq əsas məqsədə çevrilir. Məsələn:

Artur Lenk: "*Dar ayaqda* Azərbaycan İsrailin arxalanacağı ölkədir." (www.gunaz.tv, 19.09.2008, 20:26)

Publisistik üslubda yazılan məqalələrdə müəyyən bir fikri açıqlamaq, sadə dillə aydınlıq gətirmək, müəyyən bir məsələyə diqqəti cəlb etmək istədikdə yenə frazeoloji vahidlərdən istifadə olunur. Məsələn: "Bütün hallarda Rüstəm bəy mənim 50 illik dostumdur və biz azərbaycanlıyıq, nə olur-olsun, *bəd ayaqda* dostun yanında olmaq lazımdır." (www.bizim-yol.info, 28.11.2012, 11:35).

Qarabağa döyüşə hazırlaşan redaktorlar: *Bəd ayaqda* kamikadzelik edərik. (www.azadinform.az, 17.06.2014, 16:39)

35 milyardlıq sərvətini *bir göz qırpmında* itirdi. (www.anspress.com, 09.02.2015, 13:44)

Kiçik çillə "*qışın oğlan çağı*" başladı... (www.axar.az, 01.02.2015, 08:45)

Kürün *qulağının dibində* susuzluqdan dillər quruyur... (www.dia.az, 15.01.2016, 09:13)

Azərbaycanın qərb sərhədlərinin qurtaracağında bir rayon vardı. Soruşanda *“dünyanın qurtaracağında yaşayırıq”* deyərdilər. (Qaraçənli Azər.//Ay Laçın...525-ci qəzet, 15.05.2010, s. 30)

Başala barmaq satılır. Yanında da quzu kimi baş barmaq. Buyruq quludu. Kompüter kimi bir şeydi. Ekranıda yelləyəndə bəzi məmurların mülklərindən *bir göz qırpımında* xəbər verir. Mülkü göstərən kimi dişləyib ayaq altında əzməlisən ki, gördüm deməsin. *Cəhənnəmin isti bucağında* cənnət satılır. Ölmək istəyəne kreditlə verilə bilər. Almaq istəyən iki zəmanət məktubu gətirməlidir... *o dünyadan*. Məktuba notariusda təsdiqlənmiş ölüm aktını da əlavə etməlisiniz. (www.gundelik-baku.com, 22.10.2015).

Qürbəti mən çox zaman tələbəliyimdəki 171 nömrəli uzun sarı avtobusa bənzədirəm. Basabas, nə əl tutmağa yer tapırdın, nə ayaq qoymağa. Amma elə ki, ətrafındakıları sıxışdırıb ayaqlarına yer edə bilirsən, artıq o yer səniindir. O yerdən artıq səni kimsə qopara bilməz. Bax qürbətdə o *iki ayaqlıq yeri* tapmaq çox çətindir. O bir ovuc yeri qürbət sənə verincə illər boyu mücadilələr aparmalısan. Və bunun əvəzində səndən nələri, nələri alıb aparır... Heç bilmirsən itirdiklərinmi çox qiymətli, yoxsa o *iki ayaqlıq yermi*...(Ayna qəzeti, 11.11.2006)

3.2.3. Məkan və zaman bildirən frazeologizmlərin məişət üslubunda işlənməsi

Məişət üslubu danışiq dilidir. Bu üslub gündəlik yaşayışda insanların bir-birilə ünsiyyət saxladığı dildir. Ədəbi dilin məişətdə işlənən nümunəsi olan bu üslub geniş yayılmışdır. “Danışiq üslubu dilin əsas funksiyasını - ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirir. Danışiq nitqində məqsəd məlumat vermək, həm də təsir göstərməkdir. Bu iki istiqamətlik danışiq nitqinə yeni keyfiyyətlər verir:

- 1) ekspressivlik və emosionallıq,
- 2) əyanilik və obrazlılıq,
- 3) sinonim zənginlik,
- 4) təsvir vasitələrindən istifadə”.⁵²

Məişət üslubunun yığcamlıq, sərbəstlik, sadə və anlaşılıqlıq kimi tipik əlamətləri vardır. Məişət üslubuna xas olan əlamətlərdən biri də düzgün tələffüzə, orfoepik qaydalara riayət olunmasıdır. Yazıldığı kimi danışmaq düzgün hal deyildir.

“Xalq danışiq dilinə məxsus milli kolorit yaradan frazeoloji vahidlər leksik vahidlərin ekvivalenti kimi çox zaman nitqin əsas qayəsini təşkil edir və özünəməxsus ekspressiv üslubi çalara malikdir. Məsələn,

⁵² Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları (Ali məktəb üçün dərslik), Bakı: Maarif, 2003, s. 258.

anlamaq – barmağını dişləmək, varlanmaq – cibini doldurmaq, düşünmək – gəmiləri dəryada qərq olmaq və s."⁵³

Bəzi məcazlar frazeoloji birləşmələr əsasında yaranır. "Dilimizdə bir sıra anlayışların daha mənalı, daha təsirli şəkildə söylənməsi üçün məcazi təbiətə malik tərkiblərdən istifadə edilir ki, bunlar bu və ya digər məhfumun ya olduqca yumşaldılmış, ya son dərəcə kəskin şəkildə ifadəsi ilə əlaqədar əmələ gəlir. Məsələn, qocalmaq anlayışı üçün işlənən saqqalına dən düşmək, saqqalı ağarmaq, beli bükülmək, bir-çəyi ağarmaq və s."⁵⁴

Məişət üslubu həmişə bədii ədəbiyyatın xəlqiləşməsinə təsir edir. Çünki öz canlı dil materialları ilə bədii üslubu təmin edir. Frazeoloji vahidlər ekspresivlik, emosionallıq və obrazlılıq keyfiyyətinə malikdir. Buna görə də istər canlı danışmaq dilində, istərsə də bədii ədəbiyyat nümunələrində frazeoloji vahidlərin işlənməsi söylənilən fikri ifadəli, obrazlı və inandırıcıdır.

Dilimizin tükənməz xəzinəsi sayılan frazeoloji vahidlər əsasən canlı danışmaq dilinin əsas ifadə vasitələridir. Frazeologizmlərin digər növləri kimi məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələr məişət üslubunda geniş istifadə olunur. Aşağıdakıları

⁵³ Hüseynova Ş.İ. Danışmaq dilində frazeoloji vahidlərin rolu.//Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2012, s. 100-103.

⁵⁴ Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyət problemləri. Bakı: Nurlan, 2007, s. 91.

məişət-danışıq üslubunda işlənən məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələrə nümunə göstərə bilərik:

cəhənnəmin qurtaracağında, diünyanın o başında, aşağı baş,ağzının içində, başının altında, ürəyinin başında, yol başında, başı ağarana qədər, bu gün sabahlıqdır, ilanboğan vaxtıdır, it ilində, söz sözə gələndə, şənbəsiz həftə olanda, boynunun ardını görəndə, bıçaq sümiyə dirənəndə, canı ağzından çıxanacan, əli yandımda, çıxmaz ayın son çərşənbəsi, həftə səkkiz, mən doqquz, deyə-deyə dilində tük bitmək və s.

Yuxarıda sadalanan məkan və zaman bildirən frazeologizmlər əsasən məişət üslubunun ifadə vasitələridir. Ancaq bir sıra üslubi məqsədlərdən dolayı bu tipli frazeoloji vahidlər bədii ədəbiyyata yol tapırlar. Bədii üsluba keçən məkan və zaman bildirən frazeoloji vahidlər nominativ və kommunikativ funksiyadan əlavə yazıçının, şairin və ya əsərin personajlarının dilində obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlik yaratmağa xidmət edir. Aşağıdakı bədii nümunələr bu cəhətdən səciyyəvidir: 1. *Bu gün sabahlığam*, günlər tez keçir, Mənim də karvanım yığışib köçür. (S.Vurğun) 2. *Öküz qıyar canını; Bilməz qamçı sayını; Qayış çəkən qaşqa kəl; İş üstündə tanını.* (Bayatı) 3. *Vaqeən insan bu beşgünlük diünyada ömrünü dilxorluqla keçirməməlidir.* (C.Məmmədquluzadə) 4. *Bostan yol ağzında idi.* (Ə.Əbülhəsən) 5. *İngiltərə səfərxanası boynunun ardını görəndə* bu arzusuna da çatacaqdır. (Pənahi

Makulu) 6. *Həftə səkkiz, mən doqquz* kağız yazıb, Aslandan pul istəyirdi. (C.Cabbarlı)

Ümumiyyətlə, dil vahidləri sırasında ən mühüm obrazlı ifadə vasitələrindən biri və birincisi kimi frazeoloji vahidlər hesab olunur. Bu, frazeoloji vahidlərin əsas əlamətləri ilə izah olunur. Obrazlılıq, təsirlilik, poetiklik, ifadəlilik naminə komponentlərinin məcazi mənada olması və s. frazeologizmlərin əsas əlamətləridir. Nəticədə, demək lazımdır ki, Azərbaycan dilində məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələr ədəbi dilin daha çox üç funksional üslubunda – bədii üslub, publisistik üslub və danışiq-məişət üslubunda geniş istifadə olunur. Məkan və temporal səciyyəli frazeoloji vahidlər bədii, publisistik və ya danışiq-məişət üslubunda işlənməsindən asılı olmayaraq, ekspressiv-emosional ovqatlı olurlar.

NƏTİCƏ

Fəlsəfi kateqoriyaların dil vasitələri ilə ifadə edilməsi dilçiliyin aktual problemlərindən biri kimi hər zaman tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Məkan və zaman kimi fundamental fəlsəfi kateqoriyalar dünya dillərində müxtəlif qrammatik (morfoloji, sintaktik), leksik ifadə vasitələri ilə ifadə olunur. Həmin ifadə vasitələri arasında dilin frazeoloji vahidləri də vardır. Dilin frazeoloji vahidlərində milli-mədəni semantika özünü daha parlaq şəkildə büruzə verir. Hər bir dil gerçəkliyin inikasını mənsub olduğu xalqın mədəniyyətinə, həyat tərzinə, tarixi təcrübəsinə uyğun olan müəyyən üsulla reallaşdırır. Azərbaycan dilində məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələrin təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir.

1. Məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələr Azərbaycan dilinin frazeoloji fondunun müəyyən hissəsini təşkil edir. Frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik, qrammatik və üslubi təhlili, hər şeydən öncə, ona görə zəruridir ki, belə birləşmələrin məna və strukturu qarşılıqlı əlaqəlidir, frazeoloji vahidlərin funksionallığı onların struktur xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Frazeoloji birləşmələrin frazeosemantik sahə şəklində təhlili, müxtəlif dil üslublarında funksionallığının müəyyənlişdirilməsi maraqlı doğuran məsələlərdən biridir. Araşdırmanın nəticələri

göstərir ki, məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələr Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemi üçün ümumi olan dil hadisələrinə tabe olur. Bununla belə, ayrı-ayrı hallarda frazeoloji vahidlərin struktur-qrammatik, struktur-semantik xüsusiyyətlərində fərqliliklər də özünü göstərir.

2. Təhlil göstərir ki, Azərbaycan dilinin ümumi frazeoloji sistemində olduğu kimi, məkan və zaman bildirən frazeoloji vahidlərin təşkil olunduğu özək komponentin xarakterindən asılı olaraq, onları feili və ismi frazeoloji vahidlər qruplarına ayırmaq olar. Dil materialının təhlili göstərir ki, məkan bildirən frazeoloji birləşmələr vahid məkan məzmunu ətrafında birləşən frazeosemantik məkan makrosahəsini əmələ gətirir. Frazeosemantik məkan sahəsinin aşağıdakı mikrosahələrdən ibarət olduğunu qeyd etmək olar: 1) Uzaq mikrosahəsi; 2) Daha uzaq mikrosahəsi; 3) Yaxın mikrosahəsi; 4) Daha yaxın mikrosahəsi; 5) Gizli yer mikrosahəsi; 6) Aşkar yer mikrosahəsi; 7) Hər yer, hər tərəf mikrosahəsi; 8) Dünya, aləm, kainat mikrosahəsi; 9) Təbiət mikrosahəsi; 10) İnsanların dini təsəvvürləri bağlı mikrosahə; 11) Əziz, doğma yer mikrosahəsi; 12) Qapalı yer və hissəsi mikrosahəsi; 13) Ölkə, region, tanınmış şəhər adları mikrosahəsi. Bu mikrosahələr nə qədər müstəqil olsalar da, onların qarşılıqlı əlaqəsi də aşkar görünür. Belə ki, məkan bildirən frazeoloji-semantik qruplardan dünya, aləm, kainat və təbiət mikrosahələri, dünya, aləm, kainat

və hər yer, hər tərəf mikrosahələri arasında kəsişmələrin, uzaq və yaxın, daha uzaq və daha yaxın, aşkar yer və gizli yer mikrosahələri arasında antonimlik xüsusiyyətlərinin mövcud olduğunu müşahidə etmək olur.

3. Məkan bildirən frazeoloji vahidlərin komponentlərinin nitq hissələri ilə ifadəsinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) Sifət + isim modeli əsasında düzəlmələr; 2) İsim + isim modeli əsasında düzəlmələr; 3) Zərf + isim modeli əsasında düzəlmələr; 4) Əvəzlik + isim modeli əsasında düzəlmələr; 5) İsim + köməkçi ad modeli əsasında düzəlmələr; 5) Tərkibində say olanlar.

4. Məkan bildirən frazeoloji birləşmələri əmələ gətirən sözlər arasında qrammatik cəhətdən bağlılıq vardır. Bu qrammatik bağlılıq ismi birləşmələrin tərəfləri arasında qrammatik (sintaktik) əlaqə üsuluna görə, məkan bildirən ismi frazeoloji birləşmələrin komponentlərinin arasındakı sintaktik əlaqənin səciyyəsinə görə təzahür edir. Məkan bildirən ismi frazeoloji birləşmələri tərəfləri arasındakı qrammatik əlaqənin tipindən asılı olaraq üç qrupa ayırmaq olar: 1. Yanaşma əlaqəli məkan bildirən ismi frazeoloji birləşmələr; 2. Yanaşma və uzlaşma əlaqəli məkan bildirən ismi frazeoloji birləşmələr; 3. Uzlaşma və idarə əlaqəli məkan bildirən ismi frazeoloji birləşmələr.

5. Zamanın dildə ifadə vasitələri arasında frazeoloji birləşmələr də mühüm yer tutur, zaman

bildirən frazeoloji vahidlər real-obyektiv zamanı özünəməxsus şəkildə ifadə etməyə qadirdir. Azərbaycan dilinin frazeoloji fondunun müəyyən bir hissəsini zaman səciyyəli frazeoloji vahidlər təşkil edir. Zaman səciyyəli frazeoloji birləşmələri temporal frazeoloji birləşmələr və ya temporal frazeologizmlər adlandırılı bilər.

6. Zaman bildirən frazeoloji birləşmələrin toplusunu frazeosemantik zaman sahəsi adlandırmaq olar. Təhlil belə nəticə çıxarmağa əsas verir ki, Azərbaycan dilinin zaman anlamlı frazeologizmləri müxtəlif və rəngarəngdir. Azərbaycan dilində zaman anlayışını ifadə edən frazeoloji qat və ya frazeosemantik zaman sahəsinin iki leksik-frazeoloji sistemdən ibarət olduğunu qeyd etmək olar: 1. Qeyri-nisbi zaman ifadə edən frazeoloji birləşmələr. Qeyri-nisbi zaman anlamlı frazeoloji birləşmələrin yaratdığı məna qruplarına müddəti müəyyən olan zaman kəsiklərinin (fəsillərin, günün hissələrinin, ay və həftənin günlərinin) adlarını ifadə edən frazeoloji vahidlər, insanın yaş dövrlərinin adlarını ifadə edən frazeoloji vahidlər, "həmişə", "tez-tez", "heç vaxt", "dərhal", "vaxtında", "tez" və s. zaman məzmunlu sözlərə ekvivalent olan frazeoloji vahidlər daxildir. 2. Nisbi zamanı ifadə edən frazeoloji birləşmələr. Bu qrup zaman bildirən frazeologizmlər danışıq anına və ya baş vermiş hər hansı bir hadisəyə nəzərən keçmiş, indiki və gələcək zamanı özündə əks etdirir.

Frazeosemantik zaman sahəsini təşkil edən mikrosahələr arasında kəsişmələr və antonimlik vardır. Tez-tez və uzun müddət, uzun müddət və gec, gec və vaxtsız, vaxtsız və tez, qısa müddət və dərhal mikrosahələri arasında kəsişmə, həmişə və heç vaxt, qısa müddət və uzun müddət, gec və tez, vaxtlı və vaxtsız mikrosahələri arasında isə antonimlik müşahidə olunur.

7. Azərbaycan dilinin frazeoloji fondundan, o cümlədən məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələrdən ədəbi dilin funksional üslublarında müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunur. Bu üslubi məqsədləri müxtəlifdir. Məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyəti müəyyən bir məkanı, yaxın və uzaq məsafələri və zaman anlayışını özünəməxsus biçimdə, frazeoloji müstəvidə adlandırmaqdır. Məkan və zaman məzmunlu sözün əvəzinə məcazi mənə kəsb edən frazeoloji birləşmələrin nitqdə yaratdığı canlılıq, obrazlılıq onların qarşılığı olan leksik vahidlərdən dəfələrlə qüvvətlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Adilov M. Əyləncəli dilçilik. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 324 s.
2. Adilov M. Niyə belə deyirik. Bakı: Azərənəşr, 1982, 241 s.
3. Ağayeva İ. Bədii və elmi üslub. Bakı: Maarif, 1988, 88 s.
4. Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1961, 138 s.
5. Axundov A.A. Dil və üslub məsələləri. Bakı: Gənclik, 1970, 102 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (red.: prof. A.Axundov) 3 cildə. I c., Bakı: Çıraq, 1997, 452 s.
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (red.: prof. A.Axundov), 3 cildə. II c., Bakı: Çıraq, 1999, 412 s.
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (red.: prof. A.Axundov), 3 cildə. III c., Bakı: Çıraq, 2000, 416 s.
9. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (red.: Ə.Orucov, tərtibçilər: Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə), 4 cildə. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
10. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (red.: red.: Ə.Orucov, tərtibçilər: Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə), 4 cildə. II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (red.: red.: Ə.Orucov, tərtibçilər: Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə), 4 cildə. III c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.

12. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (red.: red.: Ə.Orucov, tərtibçilər: Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə), 4 cildə. IV c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
13. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 174 s.
14. Cəfərov S. Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: ADU, 1956.
15. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Maarif, 1982, 214 s.
16. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 270 s.
17. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyat problemləri. Bakı: Nurlan, 2007, 184 s.
18. Əliyev K.Y. Üslubiyat və üslublar sistemi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1985, 85 s.
19. Əliyev K.Y. Üslubiyatda frazeologiyanın yeri // Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Bakı, 1967, s. 36-41
20. Əliyeva S.İ. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin mətbuat üslubu. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 216 s.
21. Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. I hissə, Bakı, 2000, 280 s.
22. Hacıyev Z.C. Fəlsəfə (Ali məktəblər üçün dərslik), Bakı: "Turan evi" nəşriyyatı, 2012, 488 s.
23. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası (Ali məktəb üçün dərs vəsaiti), Bakı: Maarif, 1987, 308 s.
24. Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyatın əsasları (Ali məktəb üçün dərslik), Bakı: Maarif, 2003, 398 s.

25. Həsənov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı: Yeni kitab mətbəəsi, 1979, 66 s.
26. Hüseynov F.H., Əhmədov B.B. Məktəblinin frazeoloji lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 296 s.
27. Hüseynov M.A. Poetik frazeologiya. Almatı: Ulağat, 2013, 171 s.
28. Hüseynova Ş.İ. Danışiq dilində frazeoloji vahidlərin rolu // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2012, N2, s. 100-103.
29. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1954.
30. İmanov H. Fəlsəfinin əsasları. Bakı: "Turan evi" nəşriyyatı, 2007, 438 s.
31. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya), Bakı: Elm və təhsil, 2010, 400 s.
32. Quliyeva A.R. Üslublar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr. Bakı: Elm, 2002, 165 s.
33. Mahmudova Q.Ç. Türk dillərinin frazeologiyası. II c., Bakı: Nurlan, 2009, 296 s.
34. Məhərrəmli Q.M. İsmayılov R.H. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2015, 288 s.
35. Mirzəliyeva M.M. Türk dillərinin frazeologiyası. I c., Bakı: Nurlan, 2009, 220 s.
36. Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, 146 s.
37. Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya) II c., Bakı: Elm, 1980, 510 s.
38. Orucov Ə. Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti, Bakı: Elm, 1976, 247 s.

39. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya, Bakı: Bakı Universiteti, 2011.
40. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 1992, 340 s.
41. Seyidova S. Müasir ingilis dilinin frazeologiyasında zaman anlayışının əksi (Azərbaycan və rus dilləri ilə müqayisədə) F.ü.f.d. ... dissert. avtoreferatı. Bakı, 2012
42. Süleymanova İ. Frazeologiyanın üslubi imkanları. Bakı: Elm, 2013, 300s
43. Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Nurlan, 2007, 324 s.
44. Tahirov İ. Temporal leksika. Bakı: Nurlan, 2008, 135 s.
45. Vəliyeva N. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. 2 cildə. Bakı: Azər nəşr, 2010, 988 s.

Rus dilində

46. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. Москва: Изд.-во «Литературы на иностранных языках», 1956, 259 с.
47. Шанский М.Н. Фразеология современного русского языка. Москва: Изд.-во «Высшая школа», 1969, 230 с.
48. Шанский М.Н. Лексикология современного русского языка, Москва: Изд.-во «Просвещение», 1964, 316 с.

Mənbələr:

49. Azərbaycan bayatıları. Bakı: “XXI əsr – Yeni Nəşrlər Evi”, 2004, 304 s.
50. Füzuli M. Əsərləri. 6 cildə. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
51. Xəzri N. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı: Lider, 2004, 248 s.

52. Xəzri N. Seçilmiş əsərləri. II c. Bakı: Lider, 2004, 264 s.
53. Kəmərlı A. Ömrümə düşən işıq. Bakı: Gənclik, 1984, 152 s.
54. Kəsəmənli N. Kimə inanasan. Bakı: Gənclik, 1995, 160 s.
55. Qoca F. Ömrümdən anlar. Bakı: Gənclik, 2000, 189 s.
56. Qaraçənli Azər//Ay Laçın... 525-ci qəzet, 15.05.2010, s.30
57. Məmməd A. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, 224 s.
58. Məmmədli F. Seçilmiş əsərləri. I c., Bakı: Nurlan, 2002, 434 s.
59. Nuridə Atəşi.//Fərdlər Vətən deyil, millət deyil, heç dövlət də deyil.// Ayna qəzeti, 11.11.2006
60. Rza R. Seçilmiş əsərləri. II c., Bakı: Yazıçı, 1980, 294 s.
61. Sadıq F. Məndən soruşsalar. I c., Bakı: Yazıçı, 1985, 326 s.
62. Yaqub Z. Bir əli torpaqda, bir əli haqda. Bakı: Azərbaycan" nəşriyyatı, 1997, 488 s.
63. Yusifoğlu R. Həsərət köçü. Bakı: "Sumqayıt" nəşriyyatı, 1998, 235 s.
64. Vahabzadə B. İstiqlal. Bakı: Gənclik, 1999, 496 s.

İnternet resursları

65. Artur Lenk: Dar ayaqda Azərbaycan İsrailin arxalanacağı ölkədir. // www.gunaz.tv, 19.09.2008, 20:26
66. Cavadlı Natiq. Vaqif Səmədoğlu Kinematografçılar İttifaqına üzv olmasının səbəbini açdı. (müsaibə) // **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**, 28.11.2012, 11:35

67. Qarabağa döyüşə hazırlaşan redaktorlar: “Bəd ayaqda kamikadzelik edərək.”// www.azadinform.az, 17.06.-2014, 16:39
68. Kiçik Çillə “qışın oğlan çağı” başladı...// www.axar.az, 01.02.2015, 08:45
69. Kürün qulağının dibində susuzluqdan dillər quruyur... // www.dia.az, 15.01.2016, 09:13
70. Qurbanov Fəaliyyət. Arxivə atılmış adamların qulağına... // www.gundelik-baku.com, 22.10.2015
71. 35 milyardlıq sərvətini bir göz qırpımında itirdi. // www.anspress.com, 09.02.2015, 13:44

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:

Professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayner: Zahid Məmmədov

Texniki redaktor: Yadigar Mirbağırzadə

Çapa imzalanmış 03.07.2018

Şərti çap vərəqi 9 Sifariş № 118

Kağız formatı 60x84 1/32. Tiraj 300 .

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Тел: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4

